

INTERVJU SA REDŽEPOM FERIJEM

Priština | Datum: 5. i 6. februar 2020

Trajanje: 203 minuta

Prisutni:

1. Redžep Feri (sagovornik)
2. Eremire Krasnići (vodila intervju)
3. Kaljtrina Krasnići (kamera)
4. Jakup Feri (sin Redžepa Ferija)
5. Renea Begoli (asistentkinja kamere)

Simboli u transkripciji, neverbalna komunikacija:

() – emocionalna komunikacija

{ } – sagovornik objašnjava nešto gestovima.

Druga pravila transkripcije:

[] - dodatak tekstu kako bi se pomoglo razumevanje

Fusnote su dodaci koji pružaju informacije o mestima, imenima ili izrazima.

Prvi Deo

Redžep Feri: Albanska istorija je više legenda nego istorija. Ovo kažem zato što je ne samo moja generacija, nego čak i generacija mog dede {pokreće ruku} obrazovana i vaspitana i formirala svoju ličnost više iz legendi, mitova, nego iz pisane istorije. Vrlo kasno smo naučili da pišemo pisano, ne samo na ćirilici ili latinici, ili arapskom, jer smo uvek bili blizu neprijatelja. Među albanskim narodom, porodice koje su bile poznate od ranije, sećamo se njihovih dela u istoriji, imale su tragičan život, ogromnu veru u, u svoj život i u svoju muškost da zadrže i svoju ličnost. Te porodice su završile svoju misiju, pa su i njihovi grobovi skoro izgubljeni. Mi nemamo grobove, imamo grob u Plavu¹ {podigne jedan prst}. Poreklo, poreklo nam je iz Plava, Jakup Feri [alb. Jakup Ferri]², ima jedan grob {drži jedan prst}. Ali, generacija koja je držala Albance na svojoj teritoriji bili su naše patriote koje nisu kao današnje patriote.

Eremire Krasnići: Možete li da objasnite kakvi su bili?

Redžep Feri: Sve su davali. Jednostavan primer, Hadži Zeka [alb. Haxhi Zeka]³ u Peći je bio veoma poznat čovek. Zvali su ga Hadži Zeka Bajberi, nije imao dece i prodavao je svoju imovinu i davao novac drugim ljudima, “Idi kupi oružje jer sam ja star. Nemam sina da pošaljem u rat, kupi oružje i idi u rat.” Hasan Priština [alb. Hasan Prishtina]⁴ je iskoristio svoje bogatstvo da bi mogao da radi nacionalni posao, častan posao za svoj narod. Hasan Priština je bio ličnost koji je bio veoma poznat čak i na

¹ Plav i Gusinje, mesto u Crnoj Gori sa brojnim albanskim stanovništvom.

² Jakup Feri [alb. Jakup Ferri] (oko 1832 – 1879) bio je istaknuti albanski borac iz Plava i Gusinja koji je bio lokalni vođa Prizrenske lige otpora tokom pokušaja Kneževine Crne Gore da potčini njegovu otadžbinu 1879. godine. Istaknuo se u Novšićkoj bici, gdje je i poginuo.

³ Hadži Zeka [alb. Haxhi Zeka] (1832-1902) bio je albanski nacionalistički vođa i član Pečke lige, saveza koji je 1899. pokušao da pregovara o autonomiji Albanaca u okviru Osmanskog carstva. U tom procesu je proglašeno primirje među ljudima koji su bili umešani u zavade kako bi se ujedinili protiv Osmanlija.

⁴ Hasan Priština [alb. Hasan Prishtina] (1873-1933) je bio albanski političar, poznat kao Hasan Beriša pre nego što je postao delegat Prištine u osmanskome parlamentu. Predvodio je ustanak na Kosovu 1912. godine protiv Mladoturaka, a nakon proglašenja nezavisnosti Albanije bio je na nekoliko funkcija u albanskoj vladi, uključujući i funkciju premijera. Ubijen je u Solunu po naređenju kralja Zoga.

sultanovom kraljevskom dvoru u Istanbulu. Dakle, moja porodica je bila među ovim porodicama, ovim velikim tragičnim porodicama. Borili su se i ginuli tokom četiri rata, borili su se i ginuli i ništa nisu nasledili. Ostavili su nas na ulici. Sećam se kao dete kada je moj otac bio učitelj u Kukešu.

Eremire Krasnići: Koje godine je bio tamo?

Redžep Feri: Pa pre 85 godina, 80 nešto... Sad imam 83 godine.

Eremire Krasnići: Mhm, verujem da je to bilo tokom '40-ih, 1940. godine.

Redžep Feri: Ne znam, ne, pre toga. A ja kao velika porodica moram da počnem sa Prvim balkanskim ratom, kada je Evropa Crnoj Gori dala Plav i Gusinje, Plav i Gusinje, Ulcinj i Tivar. Dala je Kosovo Srbiji i tokom tog rata ubijena su tri sina Jakupa Ferija i dva nećaka, moj deda je bio u Istanbulu, a došao je iz Istanbula u Skadar i okupio je porodicu svoje braće i odveo ih u Skadar. U to vreme u Skadru, to je bio moj otac i još dvoje dece ubijene braće mog dede, Riza Feri i Šemsi Feri [alb. Shemsi Ferri], moj deda je bio Hasan Feri. Bili su u školi u Skadru, a Hasan Priština, pošto se družio sa Jakupom, sa Hasanom Ferijem, tražio je trojicu sinova Jakupa Ferija, trojicu njegovih nećaka da ih pusti da studiraju u Italiji. Moj deda Hasan nije poslao svog sina, mog oca, ali je poslao dva sina svog ubijenog brata, Šemsija Ferija i Rizu Ferija.

Majka mi je rekla, rekla je, "Otac je bio povređen jer je bio spreman da uči, i odveli su Rizu i Šemsija u Puku {pokazuje levo} i Migjeni tamo, pošto je uzimao platu kao učitelj." Pa nije odveo mog oca, mog oca su poslali u Tropoju. Oženio se u Tropoju. U to vreme 90 odsto Tropojaca nije bilo obrazovano, ali su imali školu života, mnogo etički vredniju od ove koju imamo danas. Nastavnik koji je predavao, [obrazovni sistem] je uspostavio praksu. Poslali bi ih [učitelje] da negde otvore drugu školu. Odveli su ga iz Tropoja u Puku {pokazuje levo} da otvori školu, moj otac. Dovedi su novog učitelja u Tropoju, on je tu postavio neke temelje. Iz Puke su ga odveli u Kukeš, gde sam ja rođen.

Sećam se u Kukešu, imao sam tri godine, dve godine, i prvo čega se sećam, sećam se da je kuća koju smo iznajmili bila dvospratna orijentalna kuća. Bili smo na drugom spratu i prozori su bili okrenuti ka glavnoj ulici, dugačkoj ulici, meni se činilo kao duga ulica. Govorim o tome kada sam imao tri godine, dve i po godine. Sećam se kada je moja majka otišla do prozora, i ja, i ona me je tukla {pomera ruku} i sećam se jedne male starice {podiže prst} koja je uvek bila blizu mene, bila je moja baka, majčina majka. Ne sećam se da li je imala lice ili ne. Samo znam da je bila mala i da je imala tamno smeđu haljinu sa belim tačkama, to je sve čega se sećam. [Sećam je se] kao siluete, sada govorim figurativno kao da je to bio početak (smeh) ovoga što sam postao slikar.

A onda je rat iz Italije došao do Albanije, Hitler je bio na drugoj strani, a onda je pukla granica i nekako je to postala, ne Velika Albanija, ne treba to da kažemo, nego etnička Albanija, jer je to jasnije i ispravnije. Etnička Albanija, Albanija tih Albanaca, zemlje koje su njihove. A Ernest Kolići [alb. Ernest

Kolij⁵ je bio veoma častan pisac, veoma cenjena ličnost iz Skadra, studirao je u Italiji, u to vreme je bio ministar kulture i obrazovanja. Iako je bila vladavina Italije, stavili su Albance [na čelne pozicije] u institucije i on je doveo albansku školu na Kosovo i sve te Albance koji su poreklom sa Kosova, a kad kažem sa Kosova, ne znate, i mnogi Albanci sa Kosova to ne znaju, Kosovom se zove sva zemlja van granice koja je danas Albanija. Mujo Ulćinaku [alb. Mujo Ulqinaku],⁶ Ulcinjanin koji je ubijen u Draču, pominje se kao Kosovac.

Eremire Krasnići: Ovo je bio izraz koji je korišćen za označavanje...

Redžep Feri: Za sve, pošto je Kosovo bila veća teritorija, a sve druge teritorije {širi ruke} koje nisu bile unutar granice Albanije zvale su se Kosovo. Sada su tu Albanci iz Crne Gore, Albanci sa Kosova, Albanci iz Makedonije, Albanci iz Preševa, kao mahala. A mog oca su odredili da ode u Plav i otvori albansku školu.

Eremire Krasnići: Pa se vratio svojoj porodici?

Redžep Feri: Eh. I vratili smo se, vratili smo se. Sećam se, ne sećam se kako smo se vraćali, samo se sećam u Prizrenu kod česme, kamion koji nas je tamo odvezao stao je kod drveta, bio je kamion ili ne znam šta. Sa mnom je bila majka i brat, imao sam tri, četiri godine, sestre su mi rođene kasnije u Plavu. Moj otac se vratio u Plav, otišao je kada je imao deset godina i onda se vratio da otvori albansku školu. Na svim tim teritorijama tamo, u selima, u Plavu, Gusinju, otvarao je tamo albanske škole. Moje tri sestre su rođene u Plavu, ne sećam se, ali majka se seća, otac je izvadio *lira*⁷ {pravi se da vadi nešto iz džepa} koju je imao u džepu i dao je...

Eremire Krasnići: Vaša majka.

Redžep Feri: Majka mi je rekla, "Stavi to negde u fioku," a ja sam video i otišao i uzeo, otišao sam u grad i tražio sam lančić {pipa se po vratu}, ogrlicu za moju sestru, za Dritu koja je preminula, i tražio sam ogrlicu. Rekla je, rekla mi je... Ne sećam se ovoga, ali moja majka je rekla da mi je vlasnik radnje rekao {kao da drži novčić}, "Ondesi ovo svojoj majci i reci joj da želiš da kupiš ogrlicu za tvoju sestru, ali ovaj novčić ne vredi, uzmi drugi i vrati se." I rekao sam majci, "Ovo ne vredi, hteo sam da je kupim." Ovo je moje prvo sećanje. Onda kasnije sećanje kada bi ljudi dolazili u našu kuću, naše dvorište bi bilo prepuno jer smo bili velika kuća. Popularnost ponekad ima svoju cenu.

⁵ Ernest Kolići [alb. Ernest Koliqi] (1903-1975) bio je pisac rođen u Skadru i pesnik školovan u Italiji i državljanin Italije nakon pojave komunizma u Albaniji. Tokom Drugog svetskog rata bio je ministar prosvete albanske Kraljevine, koja je obuhvatala veliki deo Kosova.

⁶ Mujo Ulćinaku [alb. Mujo Ulqinaku] (rođen Mujo Cakulji; 1896-1939) bio je albanski narednik Kraljevske albanske mornarice, poznat po otporu italijanskim snagama 7. aprila 1939. tokom italijanske invazije na Albaniju. Posthumno mu je dodeljena nagrada Narodni heroj Albanije.

⁷ Lira je naziv nekoliko valutnih jedinica. To je trenutna valuta Turske i naziv bivših valuta, uključujući one u Italiji, Malti i Izraelu. Termin potiče od vrednosti rimske funte (latinski: *libra*, oko 329 grama) srebra visoke čistoće.

Eremire Krasnići: Da li ste imali porodicu u Plavu kada ste se vratili?

Redžep Feri: Da, bili smo...

Eremire Krasnići: Mislim na širu porodicu.

Redžep Feri: Da, šira porodica, bili smo, nećaci Jakupa Ferija su odrasli, bili su {prebroji prstima} od njih je bio načelnik *Bali Kombetara*,⁸ drugi je bio gradonačelnik, moj otac je bio direktor škole, sve škole tamo, vođa dobrovoljaca, išli su u rat, da se bore, bilo je ratno vreme. Došli su u naše dvorište, imali smo veliko dvorište. Mogli su da dođu sa konjskim zapregama, mi nismo imali vojsku, disciplinovanu vojsku sa generalima, oficirima, sa, sa... došli su da uzmu kukuruz, uzeli su ga kao u svojoj kući, uzeli su koliko god hteli su za vojnike. I to su bili putevi rodoljuba onih vremena, a ne sadašnjih.

Eremire Krasnići: Kako se Drugi svetski rat odrazio u vašem dvorištu? Zanima me kako su organizovani?

Redžep Feri: I bilo je, bilo je, imao je, naša porodica je imala vezu sa selom [Zenunom Čelajem](#) [alb. Zenun Çelaj], Čosja.

Kaltrina Krasnići: Plav?

Redžep Feri: Ne, ne selo...

Kaltrina Krasnići: Gusinje?

Redžep Feri: Ne, ne, Gusinje je mali grad, ovaj, odakle je Redžep Čosja [alb. Rexhep Qosja]⁹?

Jakup Feri: Vusanje, zar ne?

Eremire Krasnići: Vusanje.

Redžep Feri: Vusanje, mi smo uglavnom bili vezani za Vusanje, imali smo prijateljstva sa njima i uvek... Zato što je u albanskom narodu tragedija koja nas je vekovima koštala, tada i sada. Tada su u Plavu i Gusinju govorili srpski, jer se albanski smatrao seljačkim jezikom. Niko nije školovan u albanskim

⁸ *Balli Kombëtar* (Bali Kombetar, Nacionalni Front) je bila albanska nacionalistička, antikomunistička organizacija osnovana novembra 1942. godine, i koja se borila protiv nacističke Nemačke i jugoslovenskih partizana. Na njenom čelu je bio Midhat Frašeri [alb. Midhat Frashëri], i podržavao je ujedinjenje albanskih zemalja.

⁹ Redžep Čosja [alb. Rexhep Qosja] (1936) je albanski pisac i književni kritičar iz dela Malesije u savremenoj Crnoj Gori (gde se nalazi lokalno područje poznato kao Malesija).

školama, bilo je Bošnjaka pa čak i u Plavu i Gusinju se govorilo srpskim jezikom, u selima Plavu i Gusinju do Vusanja govorilo se albanskim, a i oni su bili Albanci. I svi iz sela su došli u našu kuću jer su bili dobrovoljci u ratu, a bio je jedan čovek Čelaj, rođak Zenuna Čelaja, i moja majka mu je dala hranu, ostavio je pet metaka, paket metaka {pokazuje rukama} za mog oca. “Daj ovo Šabanu jer ja idem u rat i neću se vratiti,” rekao je mojoj majci. On je to osetio.

Nakon pretpostavljam dva ili tri sata, ne više, u roku od jednog dana, sećam se da su doveli njegovo telo u naše dvorište. Moja majka je uzela čaršav i stavila preko njegove odeće {pokazuje rukama} jer je nosio *tirqi*¹⁰ i prekrili su ga i odveli. A sećam se kad sam se jednom razboleo, to su bile moje prve uspomene u Plavu, došle bi... Ne znam kako da ih nazovem, nisu bili prosjaci nego nekakve gatare, šetale bi {pomera svoje ruke ispred njega}. Došli su, mama i ja smo izašli napolje i gledali su me, gledali su da li ima ikakvog zračenja života ili nema, otkud znam, bio sam jako mali. Tlo pod mojim nogama je počelo da drhti {trese rukama} a blizu je bio i jedan šiljak i skočio sam tamo da se spasem, bio sam tako mali da sam mislio da ću se tako spasiti jer je zemlja drhtala. I vikao sam i pozlilo mi je, a znam da sam dugo patio od te traume.

A onda, kada se rat završio. Ne mogu da sudim Albancima zašto su zaratili u Španiji {podiže ruku nalevo} da bi Španiju učinili komunističkom, dok im je u sopstvenoj državi nacija bila u neredu, nisu imali ništa u svojim rukama. Ali u svakom slučaju, tada je bilo idealizovano da bude komunista, sva omladina Evrope je imala komunističke ideale.

Eremire Krasnići: Kako su te ideje kružile, da li imate...

Redžep Feri: Pa u Albaniji je u to vreme Tajar Zavalani prevodio *Majku* od Maksima Gorkog. Sva omladina Albanije koja je bila u školi čitala je *Majku* Maksima Gorkog. Ujutro kada su videli da su ti oči malo natekle {dodiruje oči}, “Ah, čitao je sinoć, nije spavao celu noć, čitao je.” {pokazuje na sebe} Tajar Zavalani koji je to preveo, rano je shvatio šta je komunizam i počeo da radi za Radio London. Moja majka je to mnogo slušala, {stavlja ruku na njegovo uho} “Komunizam će pasti danas, komunizam će pasti sutra.” Kako ljudi idu iz jedne krajnosti u drugu. Kada smo se vratili u Đakovicu...

Eremire Krasnići: Kako ste odlučili da odete u Đakovicu, ili kako, kako je došlo do toga...

Redžep Feri: Zato što su nam oduzeli svo bogatstvo i moj otac, moj otac nije, moj otac je otišao, nije... mislio je da će biti bezbedan u Đakovici, da neće morati da napušta porodicu jer počev od Fadilja

¹⁰ Tesno pripijene vezene bele flanelske pantalone sa ukrasnim pletenicama na dnu nogavica i na džepovima, tradicionalna albanska nošnja.

Hodže [alb. Fadil Hoxha]¹¹ do Sahita Bakalija [alb. Sahit Bakalli],¹² oni su bili drugovi iz razreda i on je bio učitelj zajedno sa njima u Đakovici. Upoznali smo Sahita Bakalija, pre nego što smo ih sreli... i Sahit Bakalji je rekao, “Vidi, Šabane, ne možeš da budeš u Đakovici večeras. Ne možemo te spasiti od Srba i Crnogoraca, jer ti si nećak Jakupa Ferija, Hasana Ferija, brat Rize Ferija, brat Šemsija Ferija, koji je vodio rat protiv partizana i bio si sa njima. Moraš da odeš u Albaniju, u Tropoju, u Tropoju, gde si bio učitelj, gde ti je tazbina i možda ovo prođe pa ćeš nekako biti bezbedna.” Otratio ga je van grada i moj otac je otišao tamo, a mi smo ostali.

Eremire Krasnići: Ostali ste u Đakovici?

Redžep Feri: Ostali smo u Đakovici. Moja majka je radila celu noć na razboju, odnela bi ga u ponedeljak ujutru nekom gorštaku, ali ponekad kada je čovek usamljen, ako postoji neko ko zna nekoliko albanskih reči, oseća se kao da ti je brat. On bi moju majku zvao sestrom, a ona njega bratom, nisu čak ni bili iz istog sela ili grada, već iz Đakovice. Pashkë, ja bih ga nazvao čika Peshk [Riba]. Nije išao u školu, ali bi pušio {pretvarao se da puši} kao aristokrata — tako mi se činilo — lulu. I moja majka bi mu prodavala tu odeću, onu koju je pravila na razboju, a on bi joj govorio gomilu laži, “Gospodo. Hatikhe, čuo sam sinoć na Radio Londonu da komunizam neće trajati ni nedelju dana *tap-rrap* [onomatopeja].” I moja majka bi pregurala tu nedelju sa tom laži. Onda bi došao sledeći ponedeljak i on bi joj rekao još jednu laž, a godine su prolazile, mi smo odrasli.

Drugi Deo

Eremire Krasnići: Pričali smo o vestima koje je vaša majka dobijala o komunizmu.

Redžep Feri: Da.

Eremire Krasnići: Možete li to da objasnite, da li se tu radi o nadi koju je imala za kraj komunizma kako bi porodica opet bila na okupu.

Redžep Feri: Pa za one koji izgube rat, izgubiti rat od onih koji su pobedili, za njih je pobeda. Poraz komunizma, drugim rečima, uticaj Slovena u albanskim zemljama izgubio bi svoju vrednost, izgubio bi svoju vlast. Zato što u Đakovici komunisti iz Đakovice od Fadilja Hodže i dalje nisu mogli da zaštite mog

¹¹ Fadilj Hodža [alb. Fadil Hoxha] (1916-2001) bio je albanski komunistički partizanski vođa iz Đakovice, koji je bio na nizu visokih funkcija na Kosovu i u Jugoslaviji, uključujući rotirajuće mesto potpredsednika Saveznog Predsedništva, najviše rukovodeće mesto u Jugoslaviji pod Titom, 1978-79. Penzionisan je 1986, ali je izbačen iz Saveza komunista pod optužbom za nacionalizam.

¹² Član osnivač OZNE na Kosovu (Odsjek za Zaštitu Naroda). OZNA je akronim za Odeljenje za nacionalnu bezbednost, jugoslovensku bezbednosnu službu koja je delovala između 1944. i 1946. godine, ozloglašena po uspostavljanju režima koji se može uporediti sa terorom KGB-a u Rusiji.

oca od Srba i rekli su, “Idi tokom noći, Šabane.” A nada održava ljude, i iskreno, vaspitala nas je majka koja nije bila obrazovana, koja nije imala profesiju, profitabilnu profesiju, da. I odrasli smo u lošim odnosima sa ljudima na vlasti.

Eremire Krasnići: Oni su bili u lošim odnosima sa vama.

Redžep Feri: Dolazili su da nas prijave u toku noći iz SUP-a, neki od njih su bili nepismeni, radili su kod njih i dolazili su da nas prijave.

Eremire Krasnići: Da li bi vas ispitivali? Kakva je to bila kontrola?

Redžep Feri: “Gde ti je muž?” Pitali bi moju majku. A moja majka nije htela da otvori vrata. Naš komšija je bio komunista, Ćumil Ksuna [alb. Qumil Xuna]. Rekla bi, “Idi zovi Ćumila Ksunu, ja ću mu otvoriti vrata, neću otvoriti vrata tebi. Dolazili su, dolazili su s vremena na vreme i onda smo bili primorani da napustimo Đakovicu i odemo kod moje tetke [po majci], selo deset kilometara od Đakovice, Bobaj in Boga, da pobegnemo od njih.

Eremire Krasnići: Da, da.

Redžep Feri: Ali dolazili bi i tamo, jer su i oni iz sela. I ne znam kada su ih uzeli, uzeli su gramofon {broji na prstima}, uzeli radio, uzeli su ploče. Zogu¹³ je objavio oko pet gramofonskih ploča, za velike gramofone {pokazuje veličinu rukama} u Bugarskoj, prvo su ploče bile objavljene na albanskom i oni su ih uzeli. Pisaća mašina, u celoj Đakovici su možda bile dve pisaće mašine {pokazuje dva prsta}, moja majka je imala očevu pisaću mašinu. Jedan od njih ju je uzeo, setila se majka. Ispričaću ovu priču kasnije ili ću nastaviti...

Eremire Krasnići: Nastavite.

Redžep Feri: Nastaviću. Posle 30 ili 25 godina, osoba koja ju je uzela je sada radila kao osoba koja dolazi da vidi koliko ste potrošili struje. I moja majka ga je prepoznala, iako je prošlo toliko godina, i rekla je, “Uđi,” rekla je, “da ti skuvam kafu.” Bio je šokiran, on... Šta ova žena želi? U tom trenutku moja majka je bila starija, tada je bila mlada i lepa. “Ne, ne,” rekla je, “hajde, da li se sećaš kada si došao?” Rekla je, “Uzeo si,” rekla je, {broji na prstima} “mašinu mog muža, radio, gramofon, vinil ploče, ovo i ono,” rekla je, “i nikad ih nisi vratio.” Sada nije...

Eremire Krasnići: Nije više bio na vlasti.

¹³ Zog I (1895-1961) rođen Ahmed Muhtar beg Zogoli, uzevši ime Ahmet Zogu 1922. godine, bio je vođa Albanije od 1922. do 1939. Sa 27 godina, prvo je bio najmlađi premijer Albanije (1922-1924), zatim kao predsednik (1925-1928), i konačno kao kralj (1928-1939).

Redžep Feri: Da, i pomislio sam, “S kim ova žena priča, s kim se svađa?” Izašao sam i video ih, on je bio na vratima {stavlja ruku ispred sebe}, nije mu dala da uđe, rekla mu je sve ovo na vratima, nije ni proverio koliko struje smo potrošili. Bio je debeo čovek, crven, još više se pocrveneo od stida. Znam da je imao crveno lice kao da je gledao pravo u sunce. I otišao je, nije proverio struju ili bilo šta. Tako da je za to vreme, u vreme kada je došao da meri našu potrošnju, moj 17-godišnji brat bio u istom razredu kao Ali Podrimja¹⁴ i razgovarali su o odlasku, odlasku u Albaniju. Bilo je interesantno u vreme Srbije, kada je Fadilj Hodža išao tamo, i svi su išli tamo u školu jer na Kosovu nije bilo albanske škole. Moja svekrva je bila u srpskoj školi u Prištini u prvom razredu.

Ali Podrimja nije otišao, otišao je kod Besima Bokšija, svog profesora, i rekao mu da želi da ide u Albaniju, a on je rekao, “Da, ali ove pesme koje pišeš ovde...” Zato što bi uzeo neke pesme koje je napisao svom profesoru da ih proveri, da li su dobre ili ne, “Ne možeš tamo da pišeš ove pesme.” A moj brat je otišao sam u Albaniju i sreo mog oca posle tri meseca. *Ehee* {onomatopeja}. Moj otac, moj otac je tamo imao autoritet, bio je najbolji prijatelj sa Aleksom Budom.¹⁵ U knjizi Aleksa Bude, Aleks Buda piše kako ga je posetio. Imao sam pet novogodišnjih čestitki koje je Aleks Buda poslao Šabanu Feriju kao predsedniku Akademije nauka, u maloj kutiji {pokazuje veličinu rukama}. Ali ti, ti si ih izgubio [obraća se Jakupu] (smeje se).

Eremire Krasnići: Možete li da nam kažete nešto više o svom ocu sada kada govorite o svom bratu, koliko ste podataka imali o njemu i kakav je život tamo imao?

Redžep Feri: Znali smo da je živ... Otišao je tamo 1944. godine, ja i moja majka smo pratili dok nije otišao iz grada, imao je sivi kaput, fedoru {prislanja ruku na glavu}, bilo je mnogo vetra, nije zakopčao kaput {dodiruje grudi}, imao je torbu na ramenu {dodiruje rame} i rekao je, “Idi.” {pomera ruku napred} Tada nije mahao, jer žena je tada bilo malo više, nisu bile kao danas, tada žene nisu išle same u kafiće, sada to rade, dobro je, sviđa mi se to.

Eremire Krasnići: Bilo je više rezervisano.

Redžep Feri: Da, to je bilo ‘44. Saznali smo da je živ 1955. godine.

Eremire Krasnići: *Uaaa* {onomatopeja}.

Redžep Feri: Posle jedanaest godina saznali smo da nam je otac živ.

¹⁴ Ali Podrimja (1942 – 2012) bio je albanski pesnik. Rođen je u Đakovici na Kosovu. Početkom ‘80-ih objavio je zbirku pesama *Lum Lumi* (1982), koja je označila prekretnicu ne samo u njegovom stvaralaštvu već i u savremenom kosovskom stihu u celini.

¹⁵ Aleks Buda (1910-1993) bio je albanski istoričar. Po završetku školovanja u Italiji i Austriji vratio se u Albaniju. Iako je završio književnost, karijeru je izgradio kao istoričar tokom socijalističkog perioda u Albaniji. Bio je član i predsednik Akademije nauka Albanije.

Eremire Krasnići: Kako, kako, odakle su bile vesti, ko je bio izvor?

Redžep Feri: Ah, granica između Tropoja i Đakovice je 20 kilometara. Moja majka je bila u Đakovici, moja baka je bila u Tropoji. Posle deset-petnaest godina, moja majka je saznala da joj je majka umrla. Eto kako je granica bila divlja, a ne divlja... Ne izgleda stvarno. Sad sam pomislio na Edit Durham [eng. Edith Durham]¹⁶, kada je čula u Skadru, kada je prvi put putovala u Albaniju, čula je pesmu o kosovskoj ženi koja je ubila, jer je to bila porodica sa Kosova, svog muža i svoja dva sina, jer njen muž je ubio, ne, predao njena dva brata, znaš onu pesmu?

Eremire Krasnići: Da, da.

Redžep Feri: Da, kada je čula, “Kada sam ubila svog muža, osećala sam se kao da su mi braća ustala iz mrtvih, ali kada sam ubila sina, osećala sam se kao da sam sebi izbola oči” i kada je Edit Durham čula ona je rekla, “Da li je to istina ili je izmišljotina?” “Ne,” rekli su, “istina je, desilo se u Skadru. Odvešćemo vas da vidite kuću u kojoj se to dogodilo.” Dakle, ove realnosti granice o kojima govorim, ljudi ne mogu da ih doživljavaju kao istine, već kao fikciju, kao da je to roman, fantazija, eto koliko je ta granica bila surova. Ali i uz sve te teškoće, svo to siromaštvo tog vremena, ljudi su imali više ličnosti nego sada. Ljudi su bili bliži jedni drugima nego sada, i bili su velikodušniji nego sada. Zajedno su delili dobro i loše i sva ova teška vremena imala su izlaz, nada ih je održavala u životu.

Eremire Krasnići: Kako ste dobili vest da vam je otac živ, ko vam je rekao?

Redžep Feri: Ujak nam je poslao sliku mog oca, još uvek je imamo.

Eremire Krasnići: Preko koga?

Redžep Feri: A?

Eremire Krasnići: Preko koga, od koga je došlo, da li je bilo komunikacije?

Redžep Feri: Taj stric, nismo se prezivali, pa je pisao mojoj majci, “Eto, poslao sam ti sliku Šabana.” Nije rekao vaš muž, ali je na neki način rekao fotografiju vašeg oca, ili brata, ili tako dalje. Ali primili smo i prepoznali oca.

Eremire Krasnići: Znači, mogla su da se šalju pisma?

¹⁶ Meri Edit Durham [eng. Mary Edith Durham] (1863-1944) bila je britanska putnica, umetnica i spisateljica koja je postala poznata po svojim antropološkim spisima o životu u albanskim zemljama krajem 19. i početkom 20. veka.

Redžep Feri: Da, ali bi trebalo šest meseci da stigne pismo. A moj brat, moj brat nije stradao u Albaniji zahvaljujući mom ocu, jer je moj otac bio diplomata, znao je u kakvom režimu živi i kako treba da sačuva svoju ličnost. Da bude zadovoljan onim što je imao u ovom trenutku. U Đakovici smo se školovali, moja majka je mnogo propatila za mog brata koji je otišao u Albaniju jer je bio mlad.

Eremire Krasnići: Da li ste bili iznenađeni njegovom odlukom da ode u Albaniju, ili je...

Redžep Feri: Naravno da smo bili iznenađeni. A on, "U tom trenutku," rekao je, "kada je vojnik došao po mene," jer je sam otišao, rekao je, "Zažalio sam."

Eremire Krasnići: Albanski vojnik?

Redžep Feri: Rekao je, "Bio je gori od srpskih vojnika." "Ha, došao si da umreš, zaključaj ga, *ding*." {pretvara se da nešto silovito baca} Umesto da pita da li želi vodu ili nešto, ne, samo {pomeri ruku}. Dakle, krenuli smo u školu.

Eremire Krasnići: U Đakovici?

Redžep Feri: U Đakovici, da. Ja, na početku, bilo je knjiga i literature. Ne kažem, jer je Naim Frašeri [alb. Naim Frashëri]¹⁷ je kao otac romantizma za Albance, ali više mi se sviđao Mjeda.¹⁸

Eremire Krasnići: Mjeda.

Redžep Feri: Mjedova poezija me je inspirisala da počnem da pišem.

Eremire Krasnići: Šta biste pisali i da li ste počeli da pišete u ranim godinama?

Redžep Feri: Da, to je bilo u osnovnoj školi.

Eremire Krasnići: Da li ste samo razmišljali ili su bili i...

Redžep Feri: I čudno je da sam više voleo nego što sam čitao knjige.

Eremire Krasnići: Kao objekte (smeje se).

¹⁷ Naim Frašeri [alb. Naim Frashëri] bio je albanski pesnik i pisac (1846-1990). Bio je jedna od najistaknutijih ličnosti *Rilindja Kombëtare* (Narodno buđenje), albanskog nacionalnog pokreta iz devetnaestog veka, zajedno sa svoja dva brata Samijem i Abdilom. Smatra se nacionalnim pesnikom Albanije.

¹⁸ Ndre Mjeda (1866-1937) je bio albanski filolog, pesnik, sveštenik, *Rilindas*, prevodilac i pisac albanske renesanse.

Redžep Feri: Spomenuo sam svoju slabost. Lis, moje unuča koje sam pomenuo, čita više nego ja u njegovim godinama. Ali tada je bilo teško vreme. Kada sam išao u školu u Peći, postojala je samo jedna knjiga u knjižari u Đakovici, *Tufa* od Latifa Beriše, nije bilo knjiga na albanskom. 99 odsto ljudi u Đakovici su bili Albanci, biblioteka je bila puna knjiga na srpskom, samo jedna knjiga {drži prst gore} na albanskom, {pokazuje debljinu knjige prstom} knjižica od 30 strana. Kada sam išao u srednju školu u Peći, ali o Peći ću vam pričati kasnije. Moj profesor gleda moje crteže, ne moj profesor umetnosti, već drugi profesor koji je studirao u Italiji. Nije završio školu jer je počeo rat. Ali, on je malo video svet, “Trebalo bi da odeš u *Shkolla e Mesme e Artit*.”¹⁹ {sleže ramenima} Umetnička srednja škola, tada sam prvi put čuo za Umetničku srednju školu. Onda sam počeo da se družim sa drugim učenicima koji su bili bolji u crtanju, u drugim učionicama, zajedno crtaju i tako dalje... Otišao sam u Peć i položio prijemni ispit.

Eremire Krasnići: Kako ste se odlučili, da li vas je porodica podržavala?

Redžep Feri: Moja majka, moja majka, da. Sa majkom i bez novca. Otišao sam na prijemni, bio sam primljen i ponuđen mi je upis. Počeo sam veoma rano da pokušavam da zaradim za sebe, i bilo je veoma lako dizajnirati natpise različitih kompanija {podigne ruku kao da piše} berbernice, različite radnje... Dizajnirao bih to i zaradio bih malo novca za život, za plaćanje. Majka bi mi poslala malo. Ćumil Ksuna, naš komšija, zaposlio je moju majku u Đakovici, u fabrici duvana, na sklapanje. I uspeli smo nekako, završio sam srednju školu misleći da će se tu završiti i da ću ići u Skivjan. Skivjan je selo u pravcu Peći, pre nego što dođete do Đakovice, oko tri ili pet kilometara pre nego što uđete u Đakovicu. Mislio sam da kupim bicikl i da ću predavati u toj školi, jer bi u Đakovici zaposlili svoje ljude. To je bilo sve o čemu sam mogao da sanjam...

Eremire Krasnići: U okviru mogućeg.

Redžep Feri: Bilo je verovatnije da će se to desiti i to je bila budućnost mog života.

Eremire Krasnići: Hajde da se zadržimo na Umetničkoj srednjoj školi, možete li nam reći nešto više o školskom okruženju, pošto je to bila institucija...

Redžep Feri: Vidite, ja ne kažem da su nas profesori hteli, svi su bili Srbi.

Eremire Krasnići: Da li je bilo i na albanskom i na srpskom ili kako?

Redžep Feri: Ne, ne, bilo je na srpskom.

¹⁹ *Shkolla e Mesme e Artit*, Umetnička srednja škola u Peći izgrađena je 1926. godine, a otvorena 1949. godine. Prve generacije likovnih umetnika na Kosovu stekle su obrazovanje iz figurativne i primenjen umetnosti u ovoj instituciji. Ovo obrazovanje omogućilo je umetnicima da nastave visoko umetničko obrazovanje. Istorijska zgrada Visoke umetničke škole u Peći srušena je u avgustu 2017. godine.

Eremire Krasnići: A, dobro.

Redžep Feri: Bilo je na srpskom. Svi profesori su bili Srbi, a neki od tih profesora su bila deca četnika. Ali formiranje ličnosti ne dozvoljava da se osramotiš, ne sećam se profesora iz Umetničke, tamo je bilo dosta Srba jer Đakovica, Peć je tada bila puna Crnogoraca. Znači polovina su bili Crnogorci i nešto Albanci, bila je samo jedna Albanka. Nisu nas gledali snishodljivo, isto su gledali na nas, niko od profesora, čak ni u Beogradu {pokazuje iza njega}. Osim što mi je jedna osoba jednom smetala, nije važno. Bila je dobra škola, posle škole, ovako te siromaštvo pogađa. Nisam mogao ni da sanjam da mogu da studiram jer je Beograd tada bio veoma udaljen.

Kad kažem daleko, bio sam, počeo sam da radim kao učitelj u Požeranu, Požeran je blizu Uroševca {pokazuje na levo} i na Novu godinu, ujutru, 21. decembra, u 8:00 sam otišao da čekam autobus da odem u Uroševac, da idem u Đakovicu za Novu godinu i završio sam u Prizrenu, nisam mogao da stignem do Đakovice. Zato sam rekao da je Beograd tada bio veoma daleko. A kada sam stigao u Prizren u 7:00, 8:00 uveče, nisam mogao ništa da uradim. Hotel je pripremljen za doček Nove godine, karte su rasprodate i tako dalje. Kod česme je bila kafana na dva sprata, na drugom spratu su bile tri male sobe za *fakire*,²⁰ za sirotinju. Tu sam uzeo sobu da spavam, spustio sam se, jeo, nisam pušio, ali sam poneo knjigu sa sobom, uvek sam imao knjige sa sobom, nisam ih čitao kako treba, često {pretvara se da lista knjigu}. Ne bih čitao neke stranice.

Eremire Krasnići: Šta se desilo?

Redžep Feri: Kad je knjiga bila predebela, nisam mogao da je završim. Dakle, ispričao sam ovo kao priču da pokažem koliko je bilo daleko i nedostižno za moju maštu da odem na studije u Beograd. Ali bilo je vremena tokom '50-ih, '55, '58. kada su otpuštali profesore, "Ne, niste sposobni da obrazujete omladinu, niste pogodni..."

Eremire Krasnići: Ideološki nepodobni.

Redžep Feri: Da, da. Tada sam se družio sa profesorom albanskog jezika, Kadrijem Kusarijem, on je preminuo pre 20-30 godina, umro je pre 30 godina, bio je u zatvoru deset godina... i rekao mi je, "Redžep, odlazi sa Kosova što pre ili ćeš u zatvor."

Eremire Krasnići: Kao porodica proganjana od vlasti.

Redžep Feri: Da. "Ali kako?" "Naći ćeš način, naći ćeš način." Kada je tamo završio školu, on je bio upoznat sa Beogradom. Kada sam krenuo na prijemni u Beograd, moja tetka Nasibe me je ispratila do autobuske stanice, jer je mama prvi put {podiže prst} bila u bolnici. I kada je rekla, jer pre nego što sam otišao, dan ranije, otišao sam da je vidim u bolnici. Kada sam joj rekao da idem, rekla mi je gde je

²⁰ Turski: *fakira*, siromašan čovek.

novac, “Uzmi ovaj novac.” Uzeo sam polovinu, a drugu polovinu ostavio. Nasibe, moja tetka me je pratila, donela mi je peškir i Kadri Kusari {pretvara se da skida sat}, skinuo je sat i dao mi ga. On je bio razlog zašto sam otišao, “Odlazi!” Ali tada je bilo puno poverenja u prijateljstva. Verovao sam mu kao da mi je otac ili stariji brat i slušao sam njegov savet. Dva puta sam poslušao njegove savete, kada sam otišao da učim i kada sam otišao pre zastave ‘64.

Eremire Krasnići: ‘64.

Redžep Feri: Onda ja...

Eremire Krasnići: Zar nije bilo ‘68?

Redžep Feri: Šta?

Eremire Krasnići: ‘68, znam, ali...

Redžep Feri: Ne, ne, jer je zbog zastave ‘68 godine Adem Demači [alb. Adem Demaçi]²¹ poslao 120 ljudi u zatvor.

Eremire Krasnići: Da, da, znam.

Redžep Feri: Šili su zastave u Turskoj, sašili su ih deset u Turskoj i Bog zna gde su sašili ostale, ali bilo kako bilo, hajde da ne zalazimo u to jer je politika opasna. A u Beogradu...

Eremire Krasnići: Šta vam je rekao ‘64, kakav savet vam je dao?

Redžep Feri: Pa, ja sam se vratio sa odmora u Beogradu, na Kosovu je počeo, u gradovima na Kosovu su bile organizacije o...

Eremire Krasnići: Ujedinjenju zemalja...

Redžep Feri: Za šivenje i deljenje zastava.

Eremire Krasnići: (smeje se)

Redžep Feri: A u Đakovici, bilo je, mislim da je Kadri Kusari bio glavni u Đakovici. Kada me je video...

²¹ Adem Demači [alb. Adem Demaçi] (1936-2018) je bio albanski pisac i političar i dugogodišnji politički zatvorenik koji je u zatvoru proveo ukupno 27 godina zbog svojih nacionalističkih uverenja i političkog delovanja. Godine 1998. postao je šef političkog krila Oslobođilačke vojske Kosova, iz koje je podneo ostavku 1999. godine.

Eremire Krasnići: Profesor, da li je i on bio uključen u toj akciji?

Redžep Feri: A?

Eremire Krasnići: Profesor ili prijatelj, da li je i on bio uključen u ovoj akciji?

Redžep Feri: Da, bio je glavni u Đakovici. “Šta te je do đavola,” rekao je, “dovelo ovamo?” Rekao sam, “Odmor, Kadri.” “Ti,” rekao je, “odlaziš sutra. Ne želim da te vidim ovde sutra.” Doneo sam majci neku odeću na pranje, ona je oprala, bila je mokra, uzeo sam mokru odeću i otišao. Tako mi je dva puta spasao život, ali nije spasao sebe. Nisam imao starijeg brata, ali ga smatram jednim, i odrastao sam bez oca, ali nikad... Moja majka je bila toliko jaka da nikada nisam osetio odsustvo oca, jer sam znao da je živ.

Treći Deo

Redžep Feri: U Beogradu su profesori bili veoma humani i veoma profesionalni i nisu pravili razliku na osnovu toga odakle si, da li si Srbin ili Hrvat, ili Slovenac, ili Albanac ili šta već. Ne znam šta su osećali iznutra, ali mi ništa nismo primetili. Zapravo, ispričaću vam priču da Srbija i Srbi danas više nisu kao što su bili. Na drugoj godini moje kolege iz razreda mi govore, “Feri, odnesi naše *indekse* [govori na srpskom] doktoru Pavlu Vasiću da ih potpiše.” Zato što su Srbi iz Beograda bili razmaženiji, “Kad te vidi, neće se naljutiti i potpisaće ih.” Kako da idem, nikad nisam bio u profesorskoj sobi. Pokucao sam na vrata. Bio je star, bio je doktor likovne poetike, studirao je istoriju umetnosti na Akademiji umetnosti u Parizu. Njegove naočare su skliznule dole {dodirne naočare} i on je rekao, “Uđi, Feri, zašto ulaziš tako stidljivo?” Pisao je nešto na stolu. “Stariji ste od Grka na Balkanu.”

Eremire Krasnići: Kao Albanci, zar ne?

Redžep Feri: Tada ovo njegovo mišljenje nije bilo na mojoj top listi gde ga sada imam, ali ga nikad nisam zaboravio, a on ih je potpisao. Danas nema Srbina koji bi rekao ono što je tada rekao doktor Pavlo Vasić, da ste stariji od Grka na Balkanu. Imali smo sreću da imamo takve profesore.

Eremire Krasnići: Možete li mi reći nešto o poreklu ovih profesora, jer znam da su se mnogi od njih školovali u velikim evropskim gradovima, a potom predavali u Beogradu? Kakvo je to iskustvo školovanja od takvog akademskog osoblja? Koliko se to obrazovno iskustvo razlikovalo od onog koje ste imali ovde? Možete li nam reći o tranziciji koju ste imali odavde do odlaska u mesto poput Beograda i izlaganja tako naprednim idejama?

Redžep Feri: Naravno, većina srpskog naroda nije bila toliko obrazovana, postojala je samo elita predratnih aristokrata koja je školovala svoju decu. Dakle, kolege iz razreda, bili smo isti, ali je razlika

između profesora koje smo imali u Beogradu i onih u Parizu bila veoma mala. Jer i ja sam kasnije bio na Akademiji lepih umetnosti kao asistent i video sam kakvi su profesori tamo i kakvi su moji profesori u Beogradu, jer su se [tamo] školovali. Emancipacija čini svoje, obrazovanje čini svoje, poverenje u *rreth*²² u kojem živite i energija među ljudima sa kojima komunicirate ima uticaj. Ako sedite pored vatre sa velikim plamenom, na licu vam je više crvenog svetla nego prigušenog svetla.

Dakle, to je bilo vreme za koje mislim da je bilo zlatno i, naravno, kada sam ga završio '66, '67, zaboravio sam na Skivjan, da ću postati učitelj u Skivjanu, nisam ni razmišljao o Prištini. Želeo sam da idem u Pariz. I moja majka, koja je takođe bila iz velike porodice sa tragedijama, njen otac je takođe poginuo, takođe sa očeve strane, imao sam puno poštovanja, ne samo zato što mi je bila majka, nego sam poštovao i njen život. Jedanaest godina nije znala da li joj je muž živ ili ne. Nikada nije rekla kako je moj muž mogao da me ostavi na ulici sa decom. Nikad! Svi mi imamo majke, i vi imate majke, ali ima majki koje su mnogo propatile. Nedavno sam pisao nešto o majci kojoj su ubijena četiri sina. Da li su znali zašto ih ubijaju? Do dana današnjeg?

Eremire Krasnići: Gospodine Feri, možemo li da se vratimo u Beograd na...

Redžep Feri: Beograd, bez obzira na odnose, koliko su Albanci stradali od prijateljstva i neprijateljstva sa Srbima, za mene, za nas koji smo studirali u Beogradu, Beograd je bio grad naše mladosti i za Beograda me vežu mnoge uspomene, jer bio sam u krugu pesnika, pisaca, ljudi koji su bili emancipovani i kulturni. I imali su kreativne ličnosti i većina njih je bila starija od mene. Družio sam se i sa svojim profesorom i učio sam od njih, a uvek sam želeo da se družim sa ljudima koji znaju više od mene. Ne da kradem od njih, već da slušam nešto što do sada nisam i ne propustim nešto što je vredno za život, i učim kada je to moguće.

Kad ti život dozvoli, mislim, iskoristi priliku da učiš kad možeš. U kreativnosti sve počinje od krpa. Vasko Popa, on je bio veliki pesnik, ima pesmu "Vrati mi moje krpice." I naučio sam mnogo od onih ljudi koji su znali više od mene. Žao mi je što sam došao tako kasno i nisam uspeo da ostvarim svoj potencijal kako bih želeo.

Eremire Krasnići: Zašto imate ovakav osećaj?

Redžep Feri: A?

Eremire Krasnići: Zašto imate osećaj da ste zakasnili?

Redžep Feri: Pa, znate zašto? Vidim da sam u svojim delima pisao poeziju tokom '60-ih. Tokom '70-ih sam počeo da pišem prozu, '80-ih sam objavljivao i romane. Tokom '90-ih, 2000, 2010, počeo sam da

²² *Rreth* (krug) je društveni krug, on uključuje ne samo porodicu već i ljude sa kojima je pojedinac u kontaktu. Mišljenje *rretha* je ključno za definisanje nečije reputacije.

pišem eseje. Imao sam radove sa kojima sam mogao da otvorim mnoge izložbe, ali nisam. Kada su počele demonstracije, imao sam zakazanu izložbu u Parizu. Počele su demonstracije, a ja nisam mogao da otvorim drugu izložbu u Parizu. Dakle, na neki način sam zakasnio samo sekundu, ali za sekundu nisam dobio zlatnu medalju, neko drugi ju je uzeo.

Ovo nije ljubomora, to je žal što nisam napravio više od sebe, jer sam mogao više, imao sam samopouzdanja. Osloboodio sam se ljubomore kada sam razgovarao sa galeristom u Parizu '77, kada je o tome pisao list *Le Monde*. U *Le Mondu*, a galerist me je odveo preko puta da popijem kafu, jer je gledao svoje interese. Bilo je to tri koraka hoda, a tokom ta tri koraka rekao je, "Šteta što nisi Španac." Uglavnom se sažalio, jer je mogao da proda slike skuplje i brže [da sam Španac]. "Ali ti si Albanac, nepoznata nacija."

Tada je Kadareova knjiga *Gjenerali i ushtrisë së vdekur* [General mrtve armije] upravo izašla na francuskom i, na izložbi koju je Alen Boske²³ otvorio za mene, on je prvi pisao o Ismailju Kadareu [alb. Ismail Kadare]²⁴ jer su bili veoma dobri prijatelji. I ta izjava, da je šteta što nisam Španac, Španci me neće ometi. U to vreme u Parizu su bili živi Pikaso, Salvador Dali, Miro, stotine i stotine svetski poznatih umetnika, muzeji širom sveta bili su ispunjeni njihovim slikama. Ali ono što bi mi smetalo je neki X, Y u Prištini, ili X,Y u Tirani, i taj galerist, jer se to desilo pre mnogo godina...

Eremire Krasnići: 40...

Redžep Feri: Ne, 50 ili više godina, 50 godina, '77.

Eremire Krasnići: 40, 43 ne, više (smeje se).

Redžep Feri: Mnogo mi je pomogao jednom rečju na koju nisam ni odgovorio, ništa nije rekao, zajedno smo pili kafu i od tog dana, možda ne baš tog dana, ali postepeno sam zakopao moju ljubomoru, egoističnu ljubomoru. Nije ljubomora, ali ako vidim da si ispred mene i zamolim Redžepa Ferija da radi dva, tri sata više nego što već imam da bih te prestigao. Kao na takmičenjima, ti trčiš tri sata dnevno za sekundu, ja moram da trčim četiri sata dnevno da bih te pretekao. Ovo nije ljubomora.

Eremire Krasnići: Konstruktivna, konstruktivna ljubomora.

Redžep Feri: Da.

Eremire Krasnići: To vam pomaže da se dalje razvijate.

²³ Alen Boske [fr. Alain Bosquet], rođen Anatolij Bisk (1919 – 1998), bio je francuski pesnik.

²⁴ Ismailj Kadare [alb. Ismail Kadare] (1936) je albanski pisac, pesnik, esejista, scenarista i dramaturg. On je vodeća međunarodna književna ličnost i intelektualac. Fokusirao se na poeziju sve do objavljivanja svog prvog romana "General mrtve armije," koji ga je proslavio širom sveta.

Redžep Feri: Veoma je konstruktivno i veoma ljudski. Zato su mi pomogli Beograd i Pariz. Kada sam prvi put otišao u Pariz, Pariz je još uvek bio grad umetnosti. Kultura posle '80-ih, od 1980. pa nadalje, pa čak i sada, počela je da nije mnogo zasnovana na istraživanju, jer ljudi sada nemaju vremena za nešto veoma temeljno. Ako je život imao sto ukusa, danas ima hiljadu ukusa. Ljudi se trude na sve načine, od moralnih do nemoralnih, koriste sve pokušavajući da se proslave, da materijalizuju svoj život. Ne radi se više o ispunjavanju života, već o njegovoj materijalizaciji. Ova podela se desila u 20. veku, moj sin mi kaže, "Zašto si tako dramatičan sa svojom umetnošću i tako dalje," ali moj život je veoma dramatičan.

Prvu godinu studija u Beogradu, na odeljenju vajarstva, naš profesor nam je dao zadatak da vajamo jedni druge portrete, a jedan Makedonac je vajao moj portret, profesor ga je pogledao i rekao, "*Prava rimska glava*," [govori na srpskom] prava rimska glava, grubo. Rimski vojnici su bili veoma disciplinovani, život ih je učinio grubim. Nemam ga ovde da vam pokažem. Taj portret tamo {pokazuje desno} je veliki, ali je na stranici knjige, tamo. Portreti Albanaca nisu meki {dodiruje lice}, deluju kao da su posečeni sekirom, urezani *rram, rram, bam, bam* {onomatopeja} i život postaje teži, i duhovno [postaje], ne samo tvrđe, ali i moćnije, jer hoćeš da se odupreš neukroćenom krvlju. Prijatelj koji je pomogao otvaranje izložbe u Parizu, bio je prijatelj...

Eremire Krasnići: Kadare?

Redžep Feri: Kadare, kada sam ga poslednji put sreo u Parizu, u njegovoj kući, rekao mi je za jednog svog prijatelja iz Hrvatske, o [Miroslavu] Krležu,²⁵ da će objaviti knjigu. On je rekao, "Krležino remek-delo će biti objavljeno na francuskom, svi ostali su objavljeni, ali remek-delo. Bilo je obimnije. Rekao je, "Bojim se da to francuski narod neće dobro primiti, iako je on najveći pisac na Balkanu."

Eremire Krasnići: On je takođe bio veoma važan za umetnost u tom trenutku kada se umetnost rastala od realizma i...

Redžep Feri: Da, da, to je bio on.

Eremire Krasnići: On je vodio glavnu diskusiju.

Redžep Feri: On i Tito. Krleža je bio jedini koji je Titu rekao, "Ti," a ne "vi" i Tito ga je slušao i... "On je najveći pisac," rekao je, "ali, malo je teško za nas Francuze, jer je naša krv ukroćena." Naša krv je još uvek bila neukroćena. Moj sin ima pripitomljenu krv, vaša generacija, jer srećom imate ove mogućnosti, samo da možemo da preživimo ove ljude koji su od Kosova napravili kaos. Dakle, moja umetnost do pre pet-osam godina bila je dramatičnija i imala je manje, ne mogu reći manje boje, ali sve boje su bile skrivene u boji, dve boje, tri boje jer je u svemu bilo bola.

²⁵ Miroslav Krleža bio je hrvatski pisac i istaknuta ličnost u kulturnom životu dveju jugoslovenskih država, Kraljevine i Socijalističke Republike.

Četvrti Deo

Redžep Feri: Demonstracije su došle i ovde. Ali i mi kao profesori smo pomogli jer je moja generacija imala poriv da ratuje sa Srbima, da ratuje sa jakim neprijateljem. Bili smo svesni koliko smo ratova izgubili, a našim učenicima je data sloboda na Kosovu da otvaraju škole kako bi se kulturno razvijali. Bili smo povezani, ako govorimo samo o vizuelnim umetnostima, bili smo povezani sa Beogradom, jer su profesori u Umetničkoj srednjoj bili iz Beograda, većina njih. A mi, oni su završili školu, oni su završili školu, bili su deca aristokrata koji su završili školu i u Parizu. Tako da nije bilo teško ići od provincije do glavnog grada, jer za nas na Balkanu u to vreme, jedini [grad] koji nismo poznavali, ali je bio kao evropski glavni grad [za nas], bio je Beograd, a i Zagreb.

Možda je bilo teško, ali nije bilo teško prilagoditi se. Bili smo siromašniji od drugih, ali to se nije primećivalo u druženjima jer postoji velika solidarnost među mladima. Dakle, nikada se nisam osećao [kao da sam] druge nacionalnosti među ljudima drugih nacionalnosti, ali smo svi bili zajedno kao da smo odrasli u istom komšiluku. Osam godina sam studirao i specijalizovao u Beogradu, jer je Akademija trajala pet godina, semestar do diplome, pa drugi stepen je trajao dve godine i semestar do diplome, pa je bilo sedam, osam godina ukupno. Dakle, za tih osam godina niko mi nije rekao ni jednu lošu reč u nacionalnom smislu, niko me nije uvredio u nacionalnom smislu. Možda zato što je to bilo vreme tih mojih profesora i kolega, mojih drugova iz razreda koji nisu bili pristrasni jer je i škola posle [Drugog svetskog] rata u Jugoslaviji bila orijentisana na evropeizaciju, a ne na crkvu i Vizantiju. Dakle, osećali smo se isto, ja, oni, sanjali smo Pariz.

Sećam se jednom kada je sin domaćice Akademije, jer je Akademija imala svoju kućnu pomoćnicu, njihov stan [bio je] pored Akademije, oni bi čistili, tamo je bio kafić, i njihov sin je jednom otišao, bio je vozač neke francuske ambasade, otišao je u Pariz i svi smo se okupili da slušamo njegove priče o Parizu. Koga smo pitali, vozača koji nije znao, sa srednjom školom, ne znam kakvu je školu završio.

Ali sećam se nečega što je rekao da se ispostavilo da je istina, rekao je, "Svi koji rade u Parizu, ne u svojoj profesiji, rade nešto drugo. Neko ko je studirao geografiju, radi kao vratar." Ne znam da li me razumeš. On je, bio je vozač, čistio je ulice i tako dalje. Dakle, niko ne radi svoj posao. To je ono što je video, takođe je otišao i posetio Luvr da bi mogao da nam ispriča o tome. Ali sada, pošto govorim o Luvru, svi smo sanjali o tome. Nisam mogao tamo da idem tokom studija iz dva razloga: nisam imao pasoš i studirao sam osam godina bez stipendije, jer moja porodica nije bila na strani partizana iz razloga vezanih za istoriju naše porodice.

Eremire Krasnići: Da li je ovo bio jedan od razloga što niste imali pasoš?

Redžep Feri: A?

Eremire Krasnići: Da li je i ovo bio jedan od razloga što niste imali pasoš?

Redžep Feri: Da, prijavljen sam u Albaniji, jer sam rođen u Albaniji. Dakle, moja majka i ja smo bili državljani Albanije. Pa, kad budem, pričaću o Beogradu. U početku, u Beogradu, bilo mi je malo teško da se prilagodim. Bio je jedan profesor koji mi je pomogao u početku, koji je bio profesor u Peći i otišao je u Beograd.

Eremire Krasnići: Koji?

Redžep Feri: Miša Đorđević. I počeo je da radi na Televiziji Beograd, tada nije bilo, televiziji su bile potrebne reklame i sve reklame su rađene ručno, crtane. Od pisma do svake druge vizuelne poruke, a Miša bi me vodio sa sobom da pomognem, da pravim znakove, da uvećavam skice, da pravim njegove skice i tako dalje. Tako sam počeo da radim ono što sam uradio sa natpisom prodavnice u Peći. Počeo sam da radim u Beogradu na prilično teškom poslu, ali sam svoje slobodno vreme žrtvovao da bih zaradio za život.

Uvek sam bio skroman, nisam se bavio luksuznim stvarima, dobijao bih dovoljno novca da platim sobu ili mali stan. Sećam se da sam jednom imao sobu, dve, tri ili četiri godine. Bila je dva sa tri metra i bila je to soba moje mladosti, najbolja soba u mom životu (smeje se). Toliko je velika Jakupova soba, ali on je sad izašao iz sobe, sad ima ceo sprat gore. U Beogradu sam, pošto sam bio ljubitelj književnosti i govorio srpski, počeo da čitam, ali ne i da pišem.

Eremire Krasnići: Kako ste naučili srpski? Ako biste mogli to da uključite.

Redžep Feri: Gimnazija je bila na srpskom, pet godina.

Eremire Krasnići: Da li ste u početku imali problema?

Redžep Feri: Pa morao sam da naučim. Tamo sam počeo da čitam velike svetske pisce, mi ih ovde nismo poznavali i nismo ih imali. Imam, bila je ogromna razlika, ali mladi uče brzo, brže od mene možda, ne znam da li je sluh ili vid brži, ali mislim da je vid. Detetov vid hvata stvari možda mnogo brže nego što može [njegov] sluh. Gledao sam Beketove drame u Beogradu, u Prištini su još uvek prikazivali *Kryet e hudson* [Glava belog luka], drama, beskorisne reči, ili ona od Kriste Floćija [alb. Kristo Floqi],²⁶ *Kushëri nga Amerika* [Rođak iz Amerike], kako je došao rođak iz Amerike i svi su otišli da vide šta je doneo kući. Ali, Kosovo je počelo jako brzo, svaki put kada bih se vratio kući sa studija, video sam...

Eremire Krasnići: Razvoj?

²⁶ Kristo Floqi [alb. Kristo Floqi] (1976-1951) je bio albanski patriota, dramaturg, političar i advokat.

Redžep Feri: Razvoj. Na primer, u Prištini mi se to desilo, družio sam se sa piscima, išao sam u kafić, to je bio vojni kafić pored Granda, u kući koja...

Kaljtrina Krasnići: Bioskop Armata?

Redžep Feri: U Armati je bio kafić i nisu me pustili, nisu me pustili, bio sam sa dva novinara iz *Rilindja*,²⁷ nisu me pustili jer sam imao dugu kosu (smeje se). Postala je velika stvar. Sledećeg dana dolazi oficir da se izvini i tako dalje. Bilo je (smeje se) duhovito, znate. Tako da je sve stiglo [na Kosovo] brzo, vetar je doneo stvari brže nego što ljudi misle. I pored praćenja međunarodne umetnosti...

Eremire Krasnići: Kakve su izložbe bile tamo? Možete li...

Redžep Feri: U Beogradu je pre mene bila izložba Henrija Mura [eng. Henry Moore] u Beogradu. 1951. bila je izložba Henrija Mura u Beogradu. U Beogradu sam video izložbu američke moderne umetnosti, kolekciju američke umetnosti. Kada je pop art bio u trendu i za mene je gledanje pop arta bilo novo, a tu je bila i jakna američkog vojnika iz rata u Vijetnamu i imala je džep. Jedan Beograđanin je kod sebe imao list *Politika* i stavio ga je u taj džep. Ali ja bih išao na takve izložbe dva-tri puta i, kao vi [obraća se sagovorniku], uvek sam uzimao olovku i svesku, vodio bih beleške ili tako nešto. Kad sam sutradan otišao, video sam *Politiku* u džepu...

Eremire Krasnići: Neko je intervenisao (smeje se).

Redžep Feri: Neko je intervenisao. Dakle, bilo je nekoliko reakcija onih koji su bili pod okriljem socijalističkog realizma, jer oni... Ali, Titova politika je odvojila umetnost od socijalističkog realizma, tada nije bilo lako. Bilo je reakcija, nema ograničenja u umetnosti, ali sam se tada više koncentrisao na slikarstvo, a ne na književnost.

Eremire Krasnići: Da li ste studirali slikarstvo ili grafiku?

Redžep Feri: Ne, ne, slikarstvo. Ne književnost jer se reč čita i može se pogrešno razumeti, reč može da proklizne, a onda se pročita, razume, i politički vas košta ako negde imate znak pitanja. Ali, još kao student počeo sam da izlažem na izložbama, u Beogradu i van njega. Ne samo ja, nego da budem

²⁷ *Rilindja*, prve novine na albanskom jeziku u Jugoslaviji, prvobitno štampane 1945. kao nedeljne novine.

iskren pre nego što su tamo bili i drugi studenti, Muslljim Mulići [alb. Muslim Mulliqi],²⁸ Đeloš Đokaj [alb. Gjeloš Gjokaj],²⁹ Matej Rodići [alb. Matej Rodiqi],³⁰ Šemsedin Kasapoli [alb. Shemsedin Kasapolli].³¹

Eremire Krasnići: Tada je predavao u Umetničkoj srednjoj školi.

Redžep Feri: Da, bio je moj profesor u Peći. To je bila prva generacija Albanaca koja je studirala, i neki drugi kojih ne mogu da se setim, bilo ih je još nekoliko. Mi smo bili druga generacija, ja, Tahir Emra,³² [Dževdet Džafa](#) [alb. Xhevdet Xhafa], Daut Beriša [alb. Daut Berisha],³³ [Fatmir Kripa](#) [alb. Fatmir Krypa], i mnogi drugi. Dok nismo imali sredstva da otvorimo jednu u Prištini. Prva zgrada Univerziteta u Prištini je bila *Shkolla e Lartë Pedagogjike*,³⁴ i postojao je umetnički odsek i zahvaljujući Muslljimu Mulićiju, to je bila velika umetnička škola. I još je bilo učenika koji su dolazili iz Umetničke škole u Peći sa dobrom figurativnom kulturom, dok sam bio tamo kao profesor, došao sam do tačke da bih radije prihvatio nekoga ko je završio gimnaziju nego Umetničku školi. Umetnička škola je išla s jednog kraja na drugi. Možda nisu krivi profesori ili učenici, već oni koji prave standarde za profilisanje škole. Napravili su to kao zanatsku škola. Ne znam dokle je stiglo, ali u to vreme sam primetio da je predaleko otišlo i nisam znao gde će se završiti.

Eremire Krasnići: Možete li nam reći nešto više o Višoj pedagoškoj? Kako je ustanovljena?

Redžep Feri: Ali, da nije bilo te škole, jer je Umetnička škola otvorena 1949. godine, ja sam tamo učio '54, peta generacija. Da ta škola nije na nivou na kojem je bila, sa tim profesorima, niko od nas, počev od Muslljima Mulićija do mene, ne bismo bili ono što jesmo.

²⁸ Muslljim Mulići [alb. Muslim Mulliqi] (1934-1998) bio je impresionistički i ekspresionistički slikar sa Kosova. Rođen u porodici umetnika, Mulići je pohađao Akademiju likovnih umetnosti u Beogradu pod mentorstvom Zorana Petrovića, gde je nastavio i postdiplomske studije.

²⁹ Đeloš Đokaj [alb. Gjeloš Gjokaj] (1933-2016) bio je albanski slikar i grafičar. Rođen je u selu Milesu u Tuzi u Jugoslaviji. Nakon što je diplomirao likovnu umetnost na Akademiji umetnosti u Beogradu 1963. godine, počeo je da predaje u Prištini, na Kosovu do 1969. godine.

³⁰ Matej Rodići [alb. Matej Rodiqi] rođen je 1929. godine u Prizrenu na Kosovu. Diplomirao je na Akademiji primenjenih umetnosti u Beogradu. Specijalizirao je industrijski dizajn na Venecijanskom državnom institutu. On je poznati kosovski umetnik, posebno poznat po svojim tapiserijama velikih razmera koje pokrivaju jedan od unutrašnjih zidova hotela Grand u Prištini, na Kosovu.

³¹ Šemsedin Kasapoli [alb. Shemsedin Kasapolli] (1929-2006) rođen je u Peći na Kosovu. Studirao je na Akademiji likovnih umetnosti u Beogradu, Srbija. Po povratku na Kosovo 1969. predavao je estetiku na Višoj pedagoškoj školi i kasnije na Akademiji lepih umetnosti u Prištini.

³² Tahir Emra (1938) pohađao je Školu umetnosti u Peći. Godine 1966. diplomirao je na Akademiji figurativnih umetnosti u Beogradu. Bio je jedan od osnivača Akademije figurativnih umetnosti Kosova 1974. Smatra se jednim od zagovornika savremene umetnosti na Kosovu 1960-ih.

³³ Daut Beriša [alb. Daut Berisha] (1941) rođen je u Peći na Kosovu. Diplomirao je na Akademiji primenjenih umetnosti u Beogradu, u klasi profesora Rajka Nikolića. Magistrirao je na Akademiji lepih umetnosti u Parizu, Francuska.

³⁴ *Shkolla e Lartë Pedagogjike*, Viša pedagoška škola, osnovana je u Prištini 1958. godine kao prva visokoškolska ustanova na Kosovu. Godine 1974. akademsko osoblje Odseka za figurativne umetnosti Visoke pedagoške škole osnovalo je Akademiju likovnih umetnosti u okviru novoosnovanog

Eremire Krasnići: Nisi mogao ni da nastaviš dalje školovanje, od tada...

Redžep Feri: Otišli bismo negde drugde, na fiziku ili hemiju, nešto bi se desilo. I veoma sam zahvalan profesorima koji su imali tu kulturu i nisu bili egoistični u čuvanju znanja za sebe, ali su nas voleli kao sebe, iako su većinom bili Srbi i Crnogorci, isto su voleli i nas Albance. Tokom studija, pošto sam figurativne studije radio u Peći, tamo sam počeo da učim i nikada nisam prestao. Još sam student, još uvek učim. Do te mere da sam jak i sposoban da otvorim knjigu ili novi katalog da vidim kako neko mlad slika, šta slika, tako da sam još uvek neka vrsta studenta koji nešto uči. I voleo bih da bude više provokacija nove generacije jer bih se i ja osećao mladim. Ali nova generacija, ne znam kako da objasnim novu generaciju.

Dok sam bio u Beogradu, uzeo bih časopis američke ambasade *Pregled* [Review], izlazio je na srpskohrvatskom jednom mesečno, bio je o kulturi, a bio je i intervju sa američkim slikarom, mladim slikarom gde je pisalo, "Pikaso je stvorio 50 remek-dela u roku od 60 ili 70 godina, ili 30 remek-dela, ali ja razmišljam da stvorim 30 remek-dela za tri godine." Vidi, ne znam da li bi ovo uspelo, sa kakvom mašinom možeš to da uradiš, ne možeš za tri godine da odeš na Mesec ili bilo gde drugde, da napraviš 30 remek-dela, a on je bio ozbiljan, bio je u mlađa generacija.

I osećam da nešto slično postoji u današnjoj generaciji. Možda, možda zato što ste mnogo brže shvatili život, kao nešto neverovatno, sa hiljadu ukusa i koji brzo prolazi, a pošto je tako morate to da iskoristite na svaki način, u svakoj pori. Ne znam, bili smo generacija koja je bila odana svojoj profesiji, bez duha materijalizma, bez duha izdaje, ali smo verovali u ono za šta smo radili, ali čovek veruje u svoj rad ako veruje u sebe. Ako ne verujete u sebe, ne možete verovati u svoj rad. Ovo je bila ta generacija i ne bih želeo da se ovaj mit završi sa nama.

Eremire Krasnići: Kada ste se vratili iz Beograda?

Redžep Feri: Izvinite?

Eremire Krasnići: Kada ste se vratili iz Beograda? Koje godine?

Redžep Feri: Vratio sam se, vratio sam se iz Beograda posle Pariza '67, 1967, završio sam akademiju, otišao u Pariz, vratio se iz Pariza u Prištinu, dve godine radio u *Rilindji* kao umetnički urednik. Izlagao bih i u Beogradu jer sam primljen u Udruženje likovnih umetnika Jugoslavije. Ne samo ja, i drugi, Muslimi i drugi koji su bili ovde. Onda sam krenuo u treće stepene školovanja u Beogradu, te dve godine dok sam radio u *Rilindji* još uvek sam bio neodlučan, da li da ostanem u Prištini ili idem u Pariz, našao sam medijum i vratio se u Beograd, ali za te dve godine, nisam bio Beograđanin. Otišao sam tamo dan ili dva, ali nisam bio tamo sve vreme.

Velika promena se desila u Beogradu, velika promena se desila u Beogradu i video sam da ponašanja nisu ista kao kod mojih drugarica, na primer, žene su bile pažljivije, uvek su nam nešto donosile. U stvari, jedna od godina kada smo se tako lepo proveli. Žena jednog od ambasadora Iraka ili Irana, ne znam, jedne od ovih zemalja, dovezli bi je autom. To je bio prvi auto koji je stao ispred Akademije i ona bi nam donela teglu ili džem ili tako nešto. Otišli bismo tamo u pekaru i kupili hleb, a ona bi se pobrinula za doručak. Tako...

Eremire Krasnići: Kako se to ponašanje promenilo?

Redžep Feri: I... ilustrovaću promenu. Bila je jedna Beograđanka, drugarica, zvali smo je Pegi, jer je imala pegice (smeje se) i, "Hajde, "rekla bi, "Feri, idemo da popijemo toplu rakiju u baru." I pre nego što smo ušli, dala bi mi novac jer je htela da im pokaže da ulazi sa gospodinom, a ne sa osobom koja nema novca, i da ne bi ušla sama. Htela je da ide, ali nije htela da ide sama. Posle dve godine, za dve godine, dogodila se promena, ne mogu to nazvati emancipacijom, jer nije, to je nešto iznad emancipacije. Šta je izvan emancipacije? Možda tačka i crtica i opet tačka.

Video sam akademiju u koju je svako mogao da uđe, iz koje je svako mogao da izađe. To nije bila ista posvećenost kao ranije. To nije bila ista posvećenost, jer mi je ovo rekao moj profesor kada sam išao na doktorske studije, "Misliš li da su to oni?" Nakon što sam završio studije, upoznao sam ga jer sam ovde postao profesor, "Kako je sa tvojim studentima?" Pitao me je. Rekao je, "Misliš li da su moji učenici kao nekada? Stvari su se promenile."

Dakle, dobro je ako se stvari menjaju na bolje, ali je duplo gore za one nacije koje su kasno napravile korak ka formiranju nacionalnog identiteta, kulturnog uzdizanja, kulturnog predstavljanja. Jer ima ljudi koji su svoju istoriju stavili u fioku i u muzeje, a mi je trebalo da kažemo da smo završili školu, trebalo je da se predstavimo.

Eremire Krasnići: Kako su ti brzi koraci uticali na vas?

Redžep Feri: Ovde su stigle sporije i u to vreme, da budem iskren, ne sa nekom kritičkom namerom, ali Kosovo je bilo poznato u jugoslovenskom umetničkom prostoru, u Jugoslaviji, koja je brojala 22 miliona do Ljubljane i na izložbama širom sveta na kojima je Jugoslavija bila prisutna, vizuelna umetnost je bila jedina popularna umetnost u Jugoslaviji, više od književnosti, muzike, filma...

Eremire Krasnići: Počeli su kasno.

Redžep Feri: Kasno, iako je čak i u ovim poljima bilo dobrih radova. U muzici je bio Redžo Mulići [alb. Rexho Mulliqi],³⁵ muž Nedžmije Pagaruše [alb. Nexhmije Pagarusha],³⁶ on je proslavio Nedžmije Pagarušu, on je bio genije, nesretni kompozitor koji nije ostvario svoj potencijal koliko je mogao, ali bio je genije. Tu je bio i Muharem Čena [alb. Muharrem Qena]³⁷ za pozorište. Njegova *Erveheja* koja je dobila sve nagrade u Beogradu. I to je počelo, ne samo vizuelna umetnost, već i...

Eremire Krasnići: Dramske umetnosti.

Redžep Feri: Bio sam na koncertu u Beogradu kada je Nedžmije, bio sam student, sala je bila puna ljudi. Otišao sam jer smo bili prijatelji, ali i kako krv deluje, čudno je, i to je nešto dobro. Išao sam i zato što je bila Albanka, bio sam ponosan na nju. Gledajući Bekima Fehmiua u pozorišnoj predstavi, Albanci sa Kosova i Albanci uopšte duguju Bekim Fehmiu.³⁸ Dugujemo mu jer svojim profesionalizmom i našim egom ne pomažem mu jer to želim, nemamo ga ni u jednom našem filmu, ni u jednoj rečenici u albanskim filmovima, Bekim Fehmiu nije prisutan, mi smo krivi iako nije bio proračunat, nije odustao. Ali ljudi koji su odani svojoj ličnosti, ne odustaju, ne mole, ne mole ni za šta. Morate lepo da razgovarate sa njima kao što majke razgovaraju sa svojom decom, i to je veliki nedostatak.

Sećam se jedne svoje izložbe u Beogradu, pošto je reč o Bekimu Fehmiuu, na jednoj od mojih izložbi u Beogradu, otišao sam na otvaranje i kada sam sutradan otišao na otvaranje, Ali Škuriu [alb. Ali Shkuriu]³⁹ je prošao i video je, jer bilo je u Palati Albanija, tu je bila Galerija Kulturnog centra i reklama je bila napolju. Ušao je visoki politički funkcioner, ne pominjem mu ime jer ne vredi, i pitao je zašto mu nisam poslao pozivnicu za otvaranje. Izvinio sam se jer sam došao vozom i nisam znao gde su poslali pozive. Bili su navikli na druge slikare koji su im slali [pozivnice], ali ja sa njima nisam imao te bliske odnose, ali ni mi nismo bili u lošim odnosima. Bio je i Bekim, družili smo se sa Bekimom.

Sutradan nas je pozvao u svoju kuću da s njim popijemo viski. Bekim se izvinio, rekao je, "Izvinjavam se ali..." Ni Bekim ga nije voleo, neću da mu pominjem ime jer su bila još samo dva čoveka, ne mogu da kažem da su radili neki prljavi nacionalni posao. Oni su pravili neke narodne smicalice, za drugog, ali njih dvojica, jedan od njih je bio ovaj. Bekim se izvinio i rekao, "Idem u Italiju," igrao je Odiseja,

³⁵ Redžo Mulići [alb. Rexho Mulliqi] (1923-1982) was an important Albanian composer from Kosovo, responsible for Kosovo's earliest classical orchestral and choral pieces. He was also an educator and a longstanding producer of Radio Pristina's music programming. bio je značajan albanski kompozitor sa Kosova, odgovoran za najranije kosovske klasične orkestarske i horske komade. Takođe je bio pedagog i dugogodišnji producent muzičkog programa Radio Prištine.

³⁶ Nedžmije Pagaruša [alb. Nexhmije Pagarusha] (1933-2020) is one of Kosovo's first classically trained singers. Her repertoire covers classical Albanian music and folk songs. She is known as the "Nightingale of Kosovo." je jedna od prvih kosovskih pevačica sa klasičnom obukom. Njen repertoar obuhvata klasičnu albansku muziku i narodne pesme. Poznata je kao "kosovski slavuj."

³⁷ Muharem Čena [alb. Muharrem Qena] (1930-2006) je bio renomirani dramski pisac, reditelj i pevač iz Mitrovice sa sedištem u Prištini.

³⁸ Bekim Fehmiu (1936 – 2010) bio je albanski pozorišni i filmski glumac. Bio je prvi istočnoevropski glumac koji je glumio u Holivudu tokom Hladnog rata.

³⁹ Ali Škuriu [alb. Ali Shkuriu] (1919-2005) je zauzimao važne položaje u jugoslovenskoj državi.

Odiseja. Otišao je kući i rekao, “Hajde,” on je rekao, “Redžepe, nemoj da se mučiš sa njim,” (smeje se) rekao je, “Bekim će ti kupiti viski. Sada ćemo piti viski, ne moramo da idemo u njegovu kuću.” Bila je istina, i ovako se završilo.

Većina ljudi koji su bili na visokim funkcijama su pokušali, bilo je to jako teško vreme, oni su pokušavali da zaštite svoj narod, Albance, pokušali su da zaštite i svoju ličnost. Ne želim da spominjem imena, ali bilo je dvoje, troje ljudi čiji ego za izgradnju karijere ih je učinio većim katolicima od pape.

Eremire Krasnići: Da li je bilo političkih uplitanja u umetnosti? Malo ste to spomenuli u literaturi.

Redžep Feri: Nije ih bilo u slikarstvu, u muzici, jer je muzika po prirodi apstraktna. Ali bilo je u književnosti. Oni koji su studirali albanologiju i književnost, roditelji bi govorili, “Hoćeš li da učiš zatvorsku školu?”⁴⁰ Tako je to bilo u to vreme.

Eremire Krasnići: Skenirali bi sve što je proizvedeno, objavljeno? Mislim da li je bilo ljudi specijalista koji su čitali ako postoji neki podtekst? Šta se desilo?

Redžep Feri: Gledajte, upućeni ljudi, oni koji znaju, ne greše. Imao sam radnika dok sam gradio svoju kuću i radnik mu je rekao, “O, Halim, kao dinamit,” otvarao je temelj čekićem, *bam, bam* {pomera ruke gore-dole}. Stavio sam ovu figuru u svoju poeziju, ali su je uklonili.

Eremire Krasnići: Kako je to protumačeno?

Redžep Feri: Zato što upućeni ljudi to nisu protumačili, ali neznalice jesu, “Redžep traži dinamit.” Kao i pesma Iljira Šaćirija [alb. Ilir Shaqiri]⁴¹ o domovini, o čemu se on pita?

Eremire Krasnići: O, vrati mi ono što si mi dužan (smeje se).

Redžep Feri: Vrati mi ono što mi duguješ ili tako nešto. U Albaniji su rekli, “Šta smo mu dužni?”

Eremire Krasnići: Da (smeje se).

Redžep Feri: Dakle, bilo je to vreme kada... sada, ostavimo Beograd iza sebe, iako sam kao i svi mi tokom mladosti, najboljeg dela života, najlepših godina, bio tu, sa svim poteškoćama koje smo imali, sve poteškoće koje bi mogao imati posvećeni učenik. Morali smo biti posvećeni, inače nije

⁴⁰ Univerzitetski program albanskog jezika i književnosti u prošlosti je doživljavao kao negovanje nacionalističkih osećanja među njihovim studentima, posebno težnje ka odvajanju Kosova od Jugoslavije. Studenti sa ovog odeljenja često su završavali u zatvoru. Kada sagovornik kaže “zatvorska škola,” on se poziva na geeneralno mišljenje.

⁴¹ Iljir Šaćiri [alb. Ilir Shaqiri] (1960) je kosovski narodni pevač i tekstopisac.

funkcionisalo. Ipak su to najbolje godine, koliko god bile teške {pokazuje na osobu koja vodi intervju}, ovo su vaše najbolje godine.

Eremire Krasnići: (smeje se)

Redžep Feri: U Prištini, kada smo tek počeli da hodamo svojim nogama i zahvaljujući našim komunističkim liderima, a ne neokomunistima jer su gori, još imamo neokomuniste u Tirani i Prištini, koji se kunu u Lenjinovu, Staljinovu i glavu Envera Hodže [alb. Enver Hoxha].⁴² Ali u svakom slučaju, da ne pričamo o politici, od toga nikada nismo dobili ništa dobro.

Eremire Krasnići: Ali bilo je pomoći socijalističkog sistema da se stvori kulturna infrastruktura, zar ne?

Redžep Feri: Ali, ali potreba naših lidera da se izjednače sa drugim republikama Jugoslavije pomogla je albanskoj kulturi. Kada biste otišli u kancelarije u drugim centrima, videli biste njihove najbolje slikare, Srbe u Beogradu, Hrvate u Hrvatskoj, Slovence u Sloveniji, i tamo su takođe počeli da ne uzimaju sinovljevu, tetkinu sliku, već bi uzeli... danas, ni u jednoj kancelariji nema slika Musljinana Mulićija. Uzimam Musljinu za primer, počeli su da kupuju slike, počeli su da donose slike za Muzej moderne umetnosti, jer sve republike su imale Muzej moderne umetnosti, samo mi nismo.

Peti deo

Redžep Feri: Kada sam se vratio u Prištinu, ovde sam zatekao Muslima [Mullikija] i Gjeloša [Gjokaja], vratili smo se Tahiriju [Emra], ja, Dževdet Džafa, Šemsedin [Kasapoli] sam se vratio iz Beograda, Mate, Fatmir Kripa i mnogi drugi. Nemojmo sada da biramo i pravimo dugačak spisak, već generacija koja je sa požrtvovanom predanošću i potpuno razvijenom ličnošću stvarala svoj umetnički put u to vreme, počela i ozbiljno nastavila. Ovde je stvorena [neka vrsta] klime, svest takođe. Ljudi bi dolazili ili bi kupovali knjige čak i ako ne čitaju: „Pročitajte ih neko kod kuće. Čoveku možete reći „On je snob“, ali snobovi su veoma korisni za kulturu jer ulažu u kulturu, dok ulažu u kulturu ona će im se vratiti, u jednoj od tri generacije, vratiti se u njima, bilo sa njima, njihovim detetom ili njihovim unukom, ili njihovim praukunom, to se vraća. Zato što odrastaju sa...

Eremire Krasnići: Knjigama...

Redžep Feri: Odrastaju uz sjaj onoga što je doneo kući. Dakle, tada bismo imali mnogo debata o kulturi, o umetnosti i...

Eremire Krasnići: Kako su one tekle? O kakvim ste pitanjima razgovarali? Šta vas je zaokupljalo u to vreme?

⁴² Enver Hodža [alb. Enver Hoxha] (1908-1985) je bio vođa albanske Komunističke partije i vladao Albanijom kao diktator do svoje smrti.

Redžep Feri: Pa to je bio odred iz prošlosti, to je bila *akşam*⁴³ škola. Pesa sa samo dve note, ili bez njih. “Želim da slikam.” Ne ulažući ništa u sliku, samo, “Volim slikanje,” ali takođe želim da imam krila anđela i da letim. Politika je stvorena i, kada sam se vratio u Prištinu u Višu pedagošku, počela je politika i Kosovo je počelo da dobija više nezavisnosti i odvojenosti od Srbije. Albanološki institut se zatvorio, otvorio se po drugi put, Viša pedagoška je insistirala da se otvori univerzitet, a Univerzitet je otvoren uz veliku posvećenost.

Sećam se šta je ta generacija uradila da otvori Univerzitet, bez plata, bez... sada sve gledaju kroz novac. Naravno, i tada nam je pomogla politika, ti ljudi koji su bili, da ih ne pominjemo... Ljudi i dalje misle da sve što dolazi iz Beograda, sve što smo tamo naučili, treba zaboraviti. Evo, ko? Učili smo ih, ali oni nisu imali hrabrosti da kažu da sam učio od Redžepa Ferija, rekli su, “Osnovao sam Univerzitet u školi u Prištini.”

Eremire Krasnići: Kako vam je tada pomogla ta albanska državna podrška?

Redžep Feri: Izvinite?

Eremire Krasnići: Ta politička podrška koja je tada vodila Kosovo, kako je pomogla osnivanju Univerziteta?

Redžep Feri: Vidite, zahvaljujući podršci Tita. Tito u početku nije znao da li postoji Kosovo ili šta je Kosovo jer je bio okružen srpskom politikom, nije razumeo. Vrlo kasno kada je počeo da raste srpski nacionalizam, kada su to počele da primećuju i druge republike i počelo je ćutanje, nepoverenje, tada je Tito dao za pravo republikama. Istovremeno je dao prava nama na Kosovu i Univerzitetu i sve je otvoreno.

Sećam se da je *Rilindja* izlazila jednom u dve nedelje, jednom u deset dana, pa je postala dnevna, bila je jedina novina. Onda se otvorila Televizija, počelo je pozorište, počelo je da se predstavlja Udruženje književnika, počeli smo da se predstavljamo. U svim eksponatima koje bi Jugoslavija otvorila u svetu, bilo je i Kosovo. Postojao je taj fond koji je tada imalo Ministarstvo kulture, govorim o ‘70-im godinama, za kupovinu slika za fond Muzeja savremene umetnosti, a danas se te slike nalaze u podrumu Galerije. Prošlo je dvadeset, trideset godina od oslobođenja, samo ako su kupili slike svojih prijatelja, jer želim da moja prezentacija bude tu.

Eremire Krasnići: Uglavnom nije bilo budžeta, podrške umetnicima.

Redžep Feri: Ali tada je postojao budžet. Sada nemaju budžet?

⁴³ Turski: *akşam*, noć. Ovde se misli na večernju školu.

Eremire Krasnići: Sada ne govorimo o...

Redžep Feri: Da li ste znali da sam prvi put posle trideset godina čuo da su dvojica ljudi koji su rekli da je to spomenuo Muzej moderne umetnosti, nova ministarka kulture Vlora Dumoshi [alb. Vlora Dumoshi],⁴⁴ rekli da je zgrada...

Eremire Krasnići: Grmija?

Redžep Feri: Tržni centar, Grmija, onaj ispred Pozorišta, dobro je za Muzej moderne umetnosti i sada je premijer Kurti⁴⁵ rekao u svom govoru, "Treba otvoriti Muzej rata, Muzej moderne umetnosti." Trideset godina, ni profesori Akademije to ne pominju, ni vi mlađi to ne spominjete, stariji su gotovi. Dakle, ponekad uradite sebi ono što ni neprijatelj ne bi uradio.

Eremire Krasnići: Sećate li se dana kada je otvorena Galerija umetnosti u Boro Ramizu?

Redžep Feri: Da, da.

Eremire Krasnići: Bili ste deo grupne izložbe.

Redžep Feri: Kada je otvorena Galerija umetnosti, [Pajazit Nuši](#) [alb. Pajazit Nushi] je bio...

Eremire Krasnići: Direktor BVI za kulturu.⁴⁶

Redžep Feri: Ne kulture, on je bio potpredsednik vlade ili tako nešto, bilo je slobodno mesto i to mi se nikako nije dopalo.

Eremire Krasnići: Zašto, možete li da objasnite?

Redžep Feri: Zato što je to bilo veće mesto i nije bila posebna institucija. Koliko god da je Galerija [danas] loša, ona je sama po sebi institucija. Otvorili su ga. Bio sam na toj večeri i bio sam mlad, bio sam hrabriji da reagujem i kažem, "Nije to nešto čime bih se toliko hvalio," to sam rekao.

Eremire Krasnići: Da li vam je smetalo što je...

Redžep Feri: Rekao je, "Još imamo škole," rekao mi je Pajazit, "još su naše škole sa stolicama."

⁴⁴ Bivša ministarka kulture, omladine i sporta u Republici Kosovo.

⁴⁵ Aljbin Kurti [alb. Albin Kurti] (1975) vodeći aktivista i bivši lider Samoopredeljenja!, a trenutno premijer Kosova. Godine 1997. bio je vođa studentskih protesta protiv školske segregacije i zatvaranja škola na albanskom jeziku.

⁴⁶ BVI za kulturu je bio Biro za samoupravne interese koji se bavio kulturnim sektorom u Autonomnoj Pokrajini Kosovo u vreme Jugoslavije. Danas bi taj Biro bio ekvivalentan Ministarstvu kulture.

Eremire Krasnići: Stolica, da.

Redžep Feri: Stolica (smeje se). Ali, mi smo ovde bili kolege, obojica smo bili akademici. Bio je dobar čovek, ali istina je da... postoje neke stvari koje ljudi rade samo iz inata, da sačuvaju svoje nasleđe, da udvostruče, da utrostruče svoje nasleđe. Ako ne udvostručiš kulturno nasleđe, utrostručiš ga, nisi narod u perspektivi jer se mnoge stvari zaboravljaju, previše se sijaju, koje prevazilaze ljudsku prirodu i prirodu uopšte.

Postoji li bolje svetlo od prirodnog svetla? Nema, veoma je prikladan za vaš portret {pokazuje na osobu koja vodi intervju}, ali šta da radimo, mi smo usred prirodnog svetla i vašeg portreta, došli smo do veštačkog svetla i maskiranog portreta, brušenog, modelovanog, po uzoru na plastičnu hirurgiju, po svakojakim stvarima, neprepoznatljiv. Ovo takođe utiče na životnu psihologiju, takođe utiče na posvećenost. Kako mogu da dam život svom poslu, a onda da ga neko preda iza svojih vrata jer ga ne razume, ili nije dobar, ili želi da stavi rad nekoga sa kim je u srodstvu, to je sebičnost.

Ove stvari su se dešavale i ranije kroz istoriju. El Greko je bio jedini u Španiji, Grk koji je možda čak i rođen u Španiji, koji je ceo svoj život posvetio slikarstvu i bio je poznat oko dvesta godina, ali ne toliko poznat kao sada. Španci su želeli da imaju svoju ličnost.

Eremire Krasnići: Da li je činjenica da je stvorena takva generacija umetnika vratila neku vrstu nacionalnog samopouzdanja ili identiteta? Kada se ova generacija vratila iz Beograda, da li su se na neki način fokusirali [na umetničkoj sceni]?

Redžep Feri: Vidite, mi smo tada doživeli renesansu ili drugi preporod, ne onaj iz vremena Naima Frašerija [alb. Naim Frashëri]⁴⁷, ali za nas je to bio drugi preporod i to je zahtevalo jake ljude, nije zahtevalo oportuniste, nije zahtevalo trgovce, ljude sa ličnostima koji nisu imali nikakve druge namere. Sad, ne znam zašto smo alergični na te vrednosti, zašto te vrednosti ne prepoznavamo. Nismo toliko slušali jer se nismo trudili. Namerno smo ih zaboravili. Ne mogu da govorim protiv svojih đaka pošto sam mladost dao studentima, bio sam im profesor a ti si mlada, možda razumeš, nemam loše namere, samo sam besan, moram da kažem to tiho, da se ne čuje.

Student koji nije završio studije kaže, "Pronašao sam novi stil." A sve naše novine, televizija kažu, "Izumeo je novi stil." Ne razumem kako možemo da dozvolimo da neki kustosi spolja, a ne iznutra, predlažu naše umetničke radove za Bijenale, za sve. Jedan iz Nemačke, drugi iz Beča. Zar nismo imali ljude [ovde]? Naša najveća nesreća je što puštamo ljude koje nazivamo kustosima da nas vode. Potrebni su nam menadžeri koji kulturu jedne nacije stavljaju na videlo, a svojom prezentacijom podižu njenu vrednost.

⁴⁷ Naim Frašeri [alb. Naim Frashëri] He is widely regarded as the national poet of Albania. bio je albanski pesnik i pisac (1846-1990). Bio je jedna od najistaknutijih ličnosti *Rilindja Kombëtare* (Narodnog buđenja), albanskog nacionalnog pokreta iz devetnaestog veka, zajedno sa svoja dva brata Samijem i Abdilom. Smatra se nacionalnim pesnikom Albanije.

Eremire Krasnići: Ono što se dešavalo uporedo sa otvaranjem Galerije, radio je i univerzitet. Šta se dešavalo? Mislim, postojao je Klub umetnika, bilo je i Udruženje...

Redžep Feri: Tada su udruženja bila aktivna i njihova uloga je bila veoma važna, a stranci nisu dolazili da nam govore šta da radimo, a mi smo učestvovali na jugoslovenskim izložbama, oni nisu dolazili, mi smo birali ko će tamo da ide, takođe i žiri. Ali, ne znam. Postoji stagnacija u kulturi {kreće napred}, postoji i problem što je tokom ovih godina došlo još jednog veka, promenile su se generacije, promenila verovanja, promenili koncepti o životu, o umetnosti i svemu. Ne kažem od trenutka kada je Bog umro za ljude, ali ako je Bog umro za ljude, onda ljudi umiru za ljude. Zato što je ljudima potrebna podrška, ali ne onakva podrška u kojoj se ne uči da hodaš na sopstvenim nogama, već podrška...

Mi smo čvrsto verovali da smo plemenski narod i iskreno kažem, verovatno ste razumeli i vidite, nismo bili takav narod na način kako se hvalimo u narodnim pesmama. Nemamo ljude koje smo imali, kojima smo verovali. Sada smo počeli da ne verujemo ni u sebe, a neverovanjem u sebe dolazi rad i razočarenje u profesiju, nisi baš posvećen. Trudite se da radite stvari što je brže moguće. Pokušavaš da predstaviš delo pre nego što ga završiš, staviš sliku na izložbu pre nego što se i osuši, pre nego što ostane i progovori sa tobom u ateljeu. Ono razgovara sa vama, zar ne? Kada je Mikelandelo slikao Davida, udario ga je čekićem, "Govori! Zašto ne govoriš?" [citira Mikelandela] I ima oznaku gde ju je udario čekićem. Kako da odnesem svoju sliku koja se još nije ni osušila na izložbu, ne znajući da li govori ili ne, figurativno.

Šesti Deo

Eremire Krasnići: Kako je za vas počela '81?

Redžep Feri: Pa, '81. ne počinje '81. Novi vek, mislim, nije počeo 2000. godine, ali uvek postoji nešto što mu prethodi. Tokom '70-ih godina, kada sam bio na trećem stepenu obrazovanja, počeo je novi duh postmoderne umetnosti i života. Dakle, sve je počelo od nas i mi smo bili ti koji... mi, od '70-ih godina pa nadalje, Kosovo je krenulo da stoji na svojim nogama. Naravno, dok hodate, padate, padaju i zidovi, a mnogo toga pada s vremenom. Možda čak i od... nismo brzo hodali, ali pošto smo spavali 500 godina...

Eremire Krasnići: Da li su sve ove [promene] bile dramatične?

Redžep Feri: Onda smo pokušali... postoji nešto u ljudima što um ne kontroliše, nešto drugo kontroliše. Nisam svetac da znam šta kontroliše ljude. Ali, hteli ili ne, nismo hteli da ubrzamo tempo, ali jesmo. Hteli smo da budemo... da što pre zaboravimo svoj primitivizam, svoju patnju, svoje ropstvo, naše siromaštvo, a zaboravljajući to, zaboravili smo i mnoge stvari koje su bile plemenite. Zaboravili smo toplinu među ljudima. Ljudi su bili siromašniji nego sada, ali su se voleli više nego danas. Ne znam

da li razumete ovo ili ne jer ste nova generacija, ne znam da li ste u pravu ili ne, kada mislite da sve počinje od vas.

Postmoderna koju sam pomenuo, to je samo razumno poricanje jer je to dete koje se ne može roditi. Zašto se ne može roditi? Zato što nema uslove. 20. vek je bio vek koji je iskoristio sve enciklopedije koje imamo o civilizaciji svih vremena, čitavoj civilizaciji i došao do... Znam da je bicikl bio na početku, u Peći, tokom '50-ih godina, išao sam od Đakovice do Peći, do Umetničke srednje taksijem napravljenim od drveta, iza njega je bio šporet, drva su bila u vrećama pozadi i vozač, "Hajde, napuni peć," radili smo *ra ba ba* {onomatopeja}. Bilo je snega, napunili smo šporet drvima, "Idemo" (smeje se). Do Peći je trebalo četiri sata. To je bila godina kada sam bio student u Peći, '54-'55-'56, otprilike u to vreme.

Sada razgovaraju jedni s drugima, "Zašto si zauzeo moje mesto?" Ima dovoljno autobusa. Dakle, poricanje nije dobro kada je njegova svrha zaborav. Ali ako nađete priliku gde možete da počnete, nastavljajući sa tačke koju je ostavila druga generacija. Ali ne namerno, sada su granice otvorene, svi smo putovali i sve videli. Sada možete sve da vidite na televiziji.

Eremire Krasnići: Šta je demantovano i hoćete li da kažete da je to poricanje donelo neku vrstu političkog revolta?

Redžep Feri: Ne, vidi, možda je i to bilo novo vreme, ili kako da ga nazovem, koje je pred veoma velikim iskušenjima i [treba] da se nađu, pa će, naravno, ostati nešto iz ovog veka, jer je istorija nemilosrdna, istorija nije majka. Ima mnogo vekova o kojima mi ne znamo ništa. Ljudi su živeli u tim vekovima, nešto stvarali, ali smo došli u vreme kada se na istom mestu, Persiji i Siriji, rađa pisano pismo. Znaš o čemu govorim?

Eremire Krasnići: Da, da.

Redžep Feri: Te pločice su keramika koja je prošla pečenje i nalaze se u muzejima i video sam ljude kako ih danas gaze i lome ih pokušavajući da ukradu nešto, ako ima zlata ili tako nešto. Ne znam da li... krše svoju prošlost. Zna li taj deo, mi smo počinili velike grehe. Srušili smo niz spomenika, statua koji su bili početak ljudske misli, početak civilizacije. Uticaj religije, uticaj neznanja, nešto nacionalne mržnje, neke mračne Vizantije.

Eremire Krasnići: Kao prioritetni i kulturni jedni prema drugima. Ali možemo li da se vratimo na '81, želim da znam kako...

Redžep Feri: '81, '81. došlo je do ogromnog prekida u našoj kulturi jer ljudske orijentacije ne zahtevaju samo motivaciju, već su se promenili i filozofski zahtevi o životu. Rekao sam, "Ostanite malo, želimo da radimo na nečem drugom." Trebalo je da otvorim izložbu '81. u Parizu, ali nisam. Moja druga izložba, nije se desila, počeo je rat, pa posle rata, pa mnogo posla, promenili su se zahtevi.

Eremire Krasnići: Sećate li se dana početka protesta i nesigurnosti koju je akademsko osoblje osećalo zbog studenata?

Redžep Feri: Vidite, naši učenici su bili veoma {pauza i disanje}, veoma poŕrtvovani. Čuo sam svoje učenike kako govore "Ne štedim svoj život više od ove cigarete." Ali taj student, taj student nije bio student iz vremena kada sam ja bio student, jer kada sam ja bio student, niko nije mogao da pomisli da možete da zaratite sa Srbijom, sa Jugoslavijom koja je imala 22 miliona ljudi. Ne znam da li... ali našom figuracijom, figurativno, mi smo te đake vaspitavali, školovali smo ih bez brige, jer smo ih i sami imali, a oni ovo ne pominju jer je došlo vreme svih drugih ukusa. Život hiljadu ukusa. Kako ćemo zaboraviti prošlost? Kako ćemo zaboraviti 20. vek? Zato što nam smeta 20. vek, što je nekako prepreka, jer je 20. vek stvorio, iznedrio mnogo genija.

Svi izumi su se desili u 20. veku ali nema mesta za, morate da se rešite pola stvari da biste ispraznili stranice (osmeh) da biste stavili... ali, postavio bih pitanje. Za to vreme, postojali su, postojali mitovi, bio je Pikaso, bio je Miro, pre njih je bio Van Gog, pre Van Goga je bio Rembrant iz Holandije. Sada ne znam da li vreme radi na stvaranju velikih ličnosti ili na uniformama da svi izgledaju lepo, da svi budu isto obučeni, da sve žene budu lepe. Ne znam da li razumete. Počelo je, pogledajte žene koje rade na televiziji, izgledaju kao da su sve sestre, rade plastične operacije.

Eremire Krasnići: To su standardi koje nameću mediji, mislim...

Redžep Feri: Vi znate medije, sad kad pominjete medije, ali znate li šta su bili mediji? Nisi mogao da objaviš članak koji bi štetio ličnosti čoveka, koji je bio protiv zemlje, protiv te novine. Sada je suprotno.

Eremire Krasnići: Status medija se promenio jer se sada više tretira kao biznis. Htela sam nešto da vas pitam. Da li se sećate dana kada ste morali nasilno da napustite Univerzitet u Prištini? Kako se desio taj dan '89, '90, '91, ovih godina... jer ste ga vi osnovali, zanima me vaša perspektiva. Od dana kada vi, svo akademsko osoblje Akademije umetnosti nije imalo pristup institucijama. Kako ste se organizovali?

Redžep Feri: Vidite, koliko god obrazovan i načitan čovek može biti, ne može biti toliko dalekovid. Kad smo mi otpušteni, Musljin je bio otpušten pre mene i doveli su mi njegove učenike, a ja ih nisam uzeo, pa su i mene otpustili. To im je bio plan, čekali su...

Eremire Krasnići: Razlog.

Redžep Feri: Da, i držali su nas zaključane u jednoj prostoriji, kancelariji, ovolika [pokazuje veličinu kancelarije] gde jedan Srbin nije hteo da dođe, neću da mu spominjem ime, bilo ga je sramota jer mu je Musljin mnogo pomogao.

Eremire Krasnići: Karalejić?⁴⁸

⁴⁸ Zoran Karalejić (1937) rođen je u Prizrenu na Kosovu. Studirao je vajarstvo na Akademiji likovnih umetnosti u Prištini i Beogradu. Radio je na Fakultetu likovnih umetnosti u Prištini do 1999. Za vreme Miloševićevog režima njegova umetnička praksa je bila politizovana. Iako je pre svega bio modernistički vajar, '90-ih mu je naručeno da uradi mnoge realističke statue srpskih narodnih heroja i intelektualaca, kao što je statua Vuka Karadžića postavljena ispred Filološkog fakulteta u Prištini.

Redžep Feri: Ne, nego Arsić,⁴⁹ ali kako god. Došao bi Bošnjak iz Rožaje, kada mu je otac umro, otišli smo kod njega i videli smo slike njegovog dede u nacionalnoj albanskoj odeći, a nismo ni znali da govori albanski. Došao je da nas provocira, Musljin je bio veoma inteligentan i razumeo je, takođe je bio hrabar, ali je znao da bude hrabar. Rekao je, “Ti si rusofil,” nije rekao srbofil, nije smeo, ali je rekao rusofil i razumeo ga je i ustao na noge i rekao, “Jesam,” jer on samo govorio srpski, nikad albanski, samo je tog dana rekao par reči na albanskom, “Ja sam više Albanac od tebe. Ja sam iz *fisa* Keljmendi,”⁵⁰ i on podiže ruku {podigne ruku} i recituje himnu zastave. U to vreme nismo znali himnu zastave, jer u školskim kupatilima smo znali kakva su kupatila u to vreme, sada su bolja, da nađu negde napisano RK, Republika Kosovo, došla bi komisija i onda bi nasato nered. Počeo je glasno da peva himnu, *bam, bam, bam* {onomatopeja}, razvalio je vrata i izašao.

Eremire Krasnići: Zašto je to uradio, da stekne vaše poverenje?

Redžep Feri: A?

Eremire Krasnići: Zašto je to uradio? Da bi stekao vaše poverenje ili...

Redžep Feri: Ne, ne, iz mržnje, iz besa jer mu je rekao, “Ti si rusofil.” A on, Musljin, je rekao, “Redžepe, znaš li ti himnu?” Rekao sam ne. “Ti Musljime?” Rekao je, “Ne.” Rekao je, “A ovaj pasji sin zna umesto nas. Gde je to naučio?” Nije mu to palo na pamet, ali ja sam to shvatio jer je moj otac tako otišao da otvori prvu albansku školu u Plavu za vreme vladavine Italije, koja se zvala *Koha e Shqipërisë* [Albansko vreme]. Rekao sam, “On je tri godine stariji od tebe i iz Rožaje.” Imao je dva razreda iz albanskog i tada su svaki dan na prvom času recitovali himnu, tako da je to radio dve godine i nije zaboravio (smeje se). Dakle, bili su to veoma teški trenuci, veoma teški.

Naše studente je obuzela euforija, sad još nije vreme za razgovor, niko jasno ne kaže ko je to započeo. {pauza} Sve grupe su hvatali sa parolama “marksizam, lenjinizam” i hvatali su ih posle tri dana, posle nedelju dana, posle mesec dana. Ali, u svakoj generaciji mladi su revolucionarni i ne štede svoje živote, iako su mladi, jer kad ostariš, ne bi dao život. Kao i moji studenti, “Ne štedim svoj život više od ove cigarete.”

Ali, takođe je bila sreća što smo počeli sa onim demonstracijama koje nismo najbolje razumeli.

Eremire Krasnići: Govorite o Univerzitetu ‘90-ih?

Redžep Feri: Govorimo o ‘81. Nismo razumeli jer ljudi ne mogu da idu dalje od svetlosti jer onda ne znaš gde si. Ali, vreme je čudo. Desio se raspad Jugoslavije, počinjeni su veliki zločini između Hrvata i

⁴⁹ Svetomir Arsić - Basara (1928) rođen je u selu Sevce, Šar-planina. Srpski je vajar i pripovedač. Godine 1958. diplomirao je na Akademiji primenjenih umetnosti u Beogradu, u klasi Radeta Stankovića. Arsić je bio član Kosovske akademije nauka i umetnosti, a u Jugoslaviji je bio nadaleko poznat po svojim ratnim spomenicima.

⁵⁰ *Fis* je albanska egzogamna srodna grupa koja, kao i latinski gens, uključuje pojedince koji imaju zajedničkog pretka. *Fis* se može definisati kao grupa patrilinearnog porekla i egzogamna jedinica čiji su članovi nekada posedovali neku zajedničku imovinu. Biti deo *fisa* je zasnovano na zajedničkom mitskom muškom pretku.

Srba, Srba i Bošnjaka, Vukovar, Rečak, drugi, tu je bio Jašari, porodica Jašari.⁵¹ Dakle, svet nam je pomogao da sačuvamo obraz, a mi smo bili spremni sa onim što smo imali i to poglavlje je završeno.

Eremire Krasnići: Kako se Univerzitet organizovao po kućama, možete li nam reći?

Redžep Feri: Univerzitet po kućama je radio na dva koloseka. Jedan kolosek na kome su ljudi imali koristi od toga, dok na drugom kolosek ljudi koji su dali sve. U mom kraju su uzeli 300 evra od kirije, 300 maraka od kirije. Naša plata je bila 20 maraka ili deset maraka koje su navodno dolazile iz dijaspe i drugih, poput mene, ne da nisam ništa dobio, nego sam morao da platim grejanje, struju i svi su mi dolazili i na kraju, ja i Šaban smo dobili parče papira. Šaban koji je uzeo 300 maraka i Redžep koji nije dobio ništa, a da vam pravo kažem, ja to nisam zadržao. Zašto bih ga zadržao?

Eremire Krasnići: Dajte Šabanu, mogli ste Šabanu (smeje se). Šalim se.

Redžep Feri: Zapravo nije Šaban, neko drugi, ali ja sam to sada rekao. Bio je to Šabanov komšija (smeje se). Ovo se dešavalo svuda...

Eremire Krasnići: Da li su učenici dolazili tamo da slikaju, ili kako ste organizovali čas?

Redžep Feri: Bilo je, ja, sećam se entuzijazma. Srušio sam zid na trećem spratu jer sam hteo da imam nekakav čardak, i bio je ozidan, ali nije okrečen. I srušio sam zid i postalo je kao velika učionica. Mogli ste da vidite da nije okrečeno, pa sam uzeo neke stare zavese koje je imala moja žena i stavio ih tamo. Onda se desilo da su te studentkinje, neke devojke, jer su devojke promišljenije i bolje, došle da isprave neki magistarski rad. Uzeo sam je kao asistenta nakon, "Oh, bilo je tako lepo ovde." Nije bilo lepo, svetlo... (smeje se). Ali u tim teškim vremenima to im se činilo lepo. Nada je velika stvar, nadali smo se da će sve biti dobro, a žao mi je što je prošlo još 20 godina i nije tako dobro, nije tako dobro jer ti život prolazi, nije to dobro jer... Svaki dan se vozim taksijem i taksista kaže, "Profesore, 15 naših taksista u protekle dve nedelje je otišlo u Nemačku."

Sedmi Deo

Eremire Krasnići: Mogu li da se vratim na nešto lično? Jeste li videli svog oca?

Redžep Feri: Video sam oca tri puta nakon što je otišao kada sam imao sedam godina. Video sam ga 4. aprila koji sam pomenuo, negde oko '74, '75, 1975. godine kada sam otišao tamo jer sam bio profesor.

⁵¹ U martu 1998. godine srpske trupe su opkolile imanje porodice Jašari, čiji su muškarci bili među osnivačima Oslobođilačke vojske Kosova, i pobili sve njih, uključujući žene i decu. Ovaj događaj je podstakao albanski otpor i označio početak rata.

Eremire Krasnići: Kulturne razmene između Albanije i Kosova?

Redžep Feri: Da, da, kad sam otišao tamo, video sam ga. Onda sam ga video posle godinu-dve. Tri puta, ali je tada ostario i umro. Nisam mogao ni na njegovu sahranu, nije nam bilo dozvoljeno. Šta možemo da uradimo?

Eremire Krasnići: Kad vam se brat vratio?

Redžep Feri: Moj brat se nije vratio. Moj brat je dobio rak i umro je tri godine nakon što je moj otac umro, tamo je ostavio nećake. Nostalgija je veoma čudna, ali održava ljude u životu. Možda je to kao bolest. Voleo je Kosovo, moj brat, bio je mlađi od mene, umro je pre dvadeset-trideset godina. Umro je bez Kosova. Kada je došla njegova ćerka, rekla je, "Otac je pričao o Đakovici kao da je Pariz, a ne kao Lušnja." Ali, promene koje se sada dešavaju u našoj kulturi, u našem svakodnevnom životu, u našem političkom, ekonomskom ili porodičnom moralu. Nalazimo se, imamo mnogo dilema pred nama, ja imam manje jer sam živio duže, ali pred vama je mnogo dilema. {pravi pauzu} Šta će se dogoditi?

Eremire Krasnići: Želim da završim intervju nečim ličnim. Jakup mi je rekao da imate priču o konju kada ste bili mlađi, rekao je da je to zaista dobra priča, možda bi bilo dobro da je dokumentujete. [citira Jakupa Ferija] "Pitajte oca o konju kad je bio mali. Kako je radio sa konjem i možda vas zanima priča." Možete li nam reći nešto o tome? O čemu on to priča?

Redžep Feri: Ne slušaj Jakupa (smeje se).

Eremire Krasnići: (Smeje se)

Redžep Feri: Vidite, ja sam prošao, imam par cipela koje su tada bile u trendu, iz Italije koje mi je otac kupio kada sam imao tri godine, dve godine, još uvek ih imam, čuvam ih uz knjige. Jakup ih je slikao. Onda, kada su nam posle rata zaplenili svo bogatstvo, mi smo bili siromašna porodica {pauza}, kratko vreme smo imali konja da odemo kod tetke [po majci], bilo je desetak kilometara iz Đakovice gde smo otišli jer su nas proveravali iz SUP-a, pitali bi moju majku, "Gde ti je muž?" U stvari, reći ću vam još jedan detalj.

Moja majka je imala oko 20 zlatnika koje su joj dali svekar, svekrva, zet, majka, ujak i imala je to i ono što je njen muž kupio i osim posla ona je radila. Kad je došla jesen, menjala bi dve lire [za novac] i kupovala brašno, pasulj, kupus, drva, takve stvari, a mi smo mislili da je već leto. Ali jednog dana su došli i zamolili moju majku da ode u Sekretarijat unutrašnjih poslova. Povala me sa sobom, bio sam mali. Zato što je bila mlada i otišli smo. Bio je neki Laza, za koga sam kasnije čuo da su Albanci spasili od Nemaca, i rekao je mojoj majci, "Ko je on?" "Moj sin." "Koliko dece imate?" Rekla je, "Petoro," znao je da moj otac nije ovde. Rekao je, "Živiš dobar život, imaš zlato," nije govorila. [On] je rekao, "Da, znam osobu kojoj ste prodali deset [lira]."

Ona je razumela, moj otac nije išao u školu, moj otac jeste, ali je bila veoma inteligentna. Ne samo ona, već cela ta generacija je bila veoma inteligentna bez škole, jer su bili primorani da zapamte šta su

napisali i um je više radio. Razumela je, rekla je, “Ne deset, dva.” Ona je to priznala. Rekao je, “Ne dva, deset. Ta osoba je ovde.” “Dovedite tu osobu,” rekla je, “Hajde da ga dovedemo.” I dovedoše ga, “Poznajesh li ovu ženu?” Rekao je, “Da.” “Koliko ti je zlata prodala?” Rekao je, “Deset.” Sećam se svoje majke kao da je danas bilo, bila sam mala, ali ne zaboravljate retke događaje iz detinjstva. Zaboravila je gde je u to vreme bila, u kancelariji načelnika Uprave unutrašnjih poslova, jer je tad lako.

Ona se okreće tom čoveku, “Ne deset, već dva.” Rekao je, “Ne dva, deset.” Rekla je, “Neka te Bog kazni! Kako te nije sramota svojih brkova da tako lažeš?” Laza je rekao, “Uzmi ovo đubre i izbac ga,” rekao je, “Štitiš svoje prijatelje koji varaju i optužuješ ovu ženu. Vodite ga dole.” Onda je rekao mojoj majci, “Vidi, pošto odgajaš svoju decu, dozvoliću vam dva, ne znam koliko imate (smeje se), ali ako ih imate, možete da iskoristite dva da podignete svoju deca. Bolje je brinuti o njima nego ih ostaviti na ulici.”

Dakle, moje detinjstvo je imalo mnogo prepreka, ali mogu zaključiti da sam imao sreće. Imao sam sreće jer sam uradio mnogo stvari. Ne opterećujem se time koliko sam uradio kao umetnik.

Eremire Krasnići: Možemo li malo o tome, juče smo pričali o albanskim motivima u okviru modernog vizuelnog kolorita. Možete li da razgovarate o ovome pre nego što završite intervju? Kako se razvijala umetnost? Koje su bile teme?

Redžep Feri: Vidite, bio sam malo apstraktniji, ali to je bilo i vreme kada je apstraktno bilo na vrhu liste. Bio sam i apstraktniji iz drugog razloga, nisam želeo da budem sličan nikome, slike su bile više, više... Što više čovek radi, pronalazi sebe, a posebno posle tapiserije sam počeo, ali posle 50 godina, ja, započeo je novi ciklus slikanja za tapiserijom, jer je tapiserija kao i sve druge muralske tehnike zidnog slikarstva, monumentalne umetnosti. Dakle, materijalizacija umetničkog dela, pretvaranje u nešto materijalno. Cipele su bile koža bizona ili konja, a sada su to cipele. Posle tapiserije, jer sam studirao monumentalno slikarstvo.

Posle tapiserije, ili da bih napravio slike od tapiserije, morao sam svoje slike za čitanje da stavim u sistem, u matematiku, dva i dva čine četiri i pri tome sam znao jer bih i ja slikao mozaike, znajući da sada nije boje, ali to je boja sa klikerima i kako postaviti klikere, kako se moraju lepiti jedan za drugi. Kada ih zalepite tada, nije trebalo da budu dva, već jedan, i lepak u sredini mermera. Gde je čar mozaika?

To je lepak, postavljanje reda, različite boje mermera i tako dalje. I lepak između klikera koji je njegovo disanje, njegova pluća. Tako je i sa freskom, tako je i sa tapiserijom i, nakon što sam završio, malo sam se umorio, pa su se vremena promenila, promenio sam i verovanje u mitologiju, da nije, ima mnogo neistine u mitovima i mitologiji. Ali, živeo sam sa tom mitologijom, tim mitovima, sa verom da smo plemenit narod. Ali sad, pošto sam dosta posla završio, kažem da nije istina, nijedan, ni drugi, ni treći. Bili smo isti kao i sada.

Eremire Krasnići: Šta sada slikate u nedostatku mitova? Kako se vaša umetnost promenila?

Redžep Feri: Tek sam počeo, sada sam više u oblasti književnosti i eksperimentišem sa sobom, mešam svoju figurativnu kulturu sa svojom književnom figurom i to ili stavljam u slikarstvo ili u bilo koji od svojih spisa. Želim da vas pitam za naslov spisa koji imam ovde {pauza} *Fjala e parafjalës* [Reč predloga] Razmišljam da mu dam taj naslov. Da li je apstraktno, da li je konkretno? Za mene je to vrlo konkretno jer na crtežima koje su napravili pećinski ljudi bizon nije pisana reč, dakle, to je predlog reči.

Eremire Krasnići: Sad razumem.

Redžep Feri: Sad razumeš.

Eremire Krasnići: Postojala je slika pre jezika.

Redžep Feri: A ja hoću ovaj naslov, ko razume, razume, ko ne razume može da kaže, {odmahuje rukom} “Redžep je poludeo.” Dakle, sada sam oslobođen Redžepa Ferija kao umetnika. Ali, pošto sam još uvek dobar u matematici, {pravi pauzu} se bavim mnogim stvarima koje su, koje imaju veoma dobru nacionalnu vrednost, ali koje smo uništili. Napravili smo toliko loših folklornih pesama, toliko heroja i heroína, *ba ba ba* {onomatopeja}, toliko ratova koji se nisu ni desili, toliko Mića Sokolja [alb. Mic Sokol],⁵² kao što je predsednik [Hašim Tači [alb. Hashim Thaçi], “Ja sam predsednik dva miliona predsednika.” Ovo je folklor, ali ja pokušavam da izvučem mit iz folklora, izvučem ga, a zaboravim i sebe i slikam ili pišem.

Ali, kada pogledam unazad, još uvek nisam mogao da se udaljim od Redžepa Ferija jer sam to radio 60 godina. To je uticalo na mene. Ali, šta ima novo? Novo je jer je nešto što sam zaboravio bilo dobro za slikanje. Moje skorašnje slike, ovih poslednjih godina, ne mogu da kažem da su dramatičnije, moćnije, ne mogu to da kažem, ali i vremena su tada bila dramatičnija, moćnija. Laknulo mi je. Laknulo mi je jer kada je Pikaso ušao u atelje, slikao je bojama koje je tamo imao, nije ga bilo briga da li mu nedostaje boja, uzeo je drugu... a meni neki kažu, “Ima više boja na tvojim slikama sada,” kupujete boje u prodavnici. Video sam boju i tada, ali ovde nije bilo boja {dodiruje grudi kod srca}, ovde je bilo crno-belo, zato mi se činilo previše. Ja, vidi, to nije kopija folklora {pokazuje na sliku ispred sebe}. Šta da kažem?

Eremire Krasnići: To je interpretacija?

Redžep Feri: Ima još jedan koji mu odgovara, tu je {pokazuje iza}, ali sada nemamo... Drago mi je što sam sada slobodniji, ali ipak ja. Izgubio sam strah. Otišao sam toliko daleko da se čak ni smrti ne plašim, iskreno.

Eremire Krasnići: Veoma važno za vas. U redu, mislim da bi trebalo da završimo intervju ovde.

⁵² Mić Sokolji [alb. Mic Sokoli] (1839–1881) bio je albanski nacionalista i gerilac iz okruga Tropoja u današnjoj severnoj Albaniji. Bio je istaknuti gerilski vođa, posebno upamćen po činu koji je ušao u hronike albanske legende kao primer herojstva: u bici kod Slivove protiv osmanskih snaga u aprilu 1881, poginuo je kada je svoje telo naslonio na turski top.

Redžep Feri: Završite ovde (smeje se), sa ovom rečenicom?

Eremire Krasnići: Da, mislim da je najbolje da to završimo ovde. Prevazišli ste smrt.

[Video intervju je ovde editovan]

Redžep Feri: Bilo bi mi jako žao ako vaša generacija ne iznedri još veće ličnosti od prošlog veka u našoj kulturi. Dogodilo nam se mnogo nedaća. Jesi li stala? [Obraća se kameramanu] Mnogo se nesreća dogodilo u našem kulturnom životu. Sto godina pre {pravi pauzu} Naim Frašeri, otac našeg romantizma, Bajron je prošao kroz albanske teritorije, otac svetskog romantizma, veliki engleski pesnik, i čuo folklorne pesme koje su se u poeziji čule u Ali Pashë Telepena, mi to nismo pisali kao poeziju, ali na primer, [recituje] *“O bylbyl të bëra benë në të gjetsha dot folenë, do ta marrë ta hedh në lumë, se na lanë çupat pa gjumë.”* [O slavuju, kunem se, ako našem tvoje gnezdo, baciću ga u reku jer devojke nemaju sna] Ali albanska poezija, antologija albanske poezije, romantizam, treba da počne sa tom ili ovom [recituje] *“Ulu në mal të dali hana, ulu mal,”* [Planino, spusti se d abi mesec izašao, planino, spusti se], planina se spustila, ali mesec nije izašao. Sad, *tra la la, tra la la* {onomatopoeja}.

U figurativnoj umetnosti tu je Edvard Lir. Ne znam da li poznajete Edvarda Lira. Mogu ti pokazati ako ga imam ovde. Imam knjigu Edvarda Lira objavljenu na engleskom pre dvesta godina u Americi. To je retka kopija njegovih grafičkih slika. Zašto grafika? Tada nije bilo ravnog presa, kao danas {pokazuje na delo sa desne strane}. Postojala je visoka štampa ili duboka štampa i ta knjiga je objavljena u dve tehnike, tekst, njegov dnevnik je sa visokom štampom i njegove slike su sa dubokom štampom, kao grafike Fatmira Kripe. Graviranje ploča. Svoje pejzaže, jer je bio dobar pejzažista, slučajno je došao u Albaniju i proputovao je celu zemlju. Kada je otišao iz Skadra, to je u njegovom dnevniku, rekao mu je Đele Kokoti [alb. Gjele Kokoti], koji ga je pratio tokom celog života i koji ga je sahranio, a njegov sopstveni grob je pored njegovog, sahranjen je sa njim, sa Đele Kokotijem. Bio je skitnica, dečak koji je tu i tamo odrastao na brodovima, učio turski, grčki, italijanski, francuski, engleski. Sve vreme na brodovima i uzeo ga je. Svetlost pejzaža Edvarda Lira još uvek ne postoji u albanskim pejzažima.

Eremire Krasnići: Pejzaži iz kojih krajeva?

Redžep Feri: Ne, ne, iz albanskih predela, jer postoje samo svi dvorci i on je u toj knjizi obišao celu Albaniju, ali sad ne mogu da ustanem, ne znam da li imam ovde ili kod kuće. I nismo koristili to svetlo. Niko od slikara. Govorim o periodu romantizma i realizma. U našim predelima bilo je prirodnog svetla, veštačkog svetla, bilo je svetla socijalističkog realizma koji je bio šminka koja sada prave žene kao lutke, ali nije bilo božanske svetlosti. U pejzažima Edvarda Lira ima božanske svetlosti i žao mi je. Prijatelj mi je zapravo rekaom *“Zašto ne pišeš?”* Ne mogu, sad kad sam star ne mogu... To božansko svetlo se nije ponovilo, zato smo i prošli kroz neke poteškoće. Već 500 godina robovali smo svojevrsnom kulturnom mraku i istovremeno duhovnom. Duhovnu stranu su ljudi podržavali {pravi pauzu}, učeći pesme napamet, a tada su mogli naučiti hiljadu stihova napamet. Sad ne znam ni deset stihova iz svojih knjiga napamet. Zašto? Zato što se oslanjam na knjige koje su tu, a kada sam sam sa sobom, ne želim nikoga da vidim. U trenutku kada završim sa poslom, želim da budem sa nekim koga

volim, ali sada ti ljudi koje poznajem više nisu ovde. Osoba koju sam poznavao više nije. Ljudi, ne znam da li su zalutali ili ne, ali ljudi traže ljude, da se oslone na nešto, jer su počeli da zaboravljaju Boga jer im smeta, ili On ne postoji ili šta ja znam, neću ulaziti u to. Ljudi ne veruju drugim ljudima, onda se svodi na to da desna ruka ne veruje levoj ruci. Ljudi su postali egoističniji. Kad kažem egoističan, mislim, ako im daš pola sveta, oni bi rekli, "Nije mnogo, daj mi i ostatak..."